

VAJDA MIHÁLY ÉS AKIKNEK NEM KELL

SÜMEGI ISTVÁN

Vajda Mihály:

Tükörben. Csokonai, Debrecen, 2001., 134 old.

Ilisszozs-parti beszélgetések. Jelenkor, Pécs, 2001., 103 old.

Mesék napnyugatról. Gond-Cura Alapítvány – Palatinus Kiadó, Bp., 2003., 290 old.

Sisakrostély-hatás: kísérteteim. Kalligram, Pozsony, 2007., 383 old.

Szókratészi huzatban. Kalligram, Pozsony, 2009., 347 old.

Sárkányfogvetemény: változatok Vörösmarty Az emberek című versére. Kalligram, Pozsony, 2011., 131 old.

Túl a filozófián. Typotex, 2013., 304 old.

„Péntek este jó volt Balla Zsófiékkal. [...] Ők például észrevették, hogy ez a mai köz-világ engem szinte kiközösített. Persze magam sem tudom, mit beszélhetnék benne.” (*Szókratészi huzatban*, 13. old.) „Hogy a német filozófusoknak nem kellek? Lassan a magyaroknak sem, s csak azért tartanak becsben, mert konformak. Nem akarják meghozni saját ítéletüket. Ahogy én ma a filozófiát művelem, az csak akkor lehetne a filozófusok számára elfogadható, ha lenne gondolkodásomnak valami olyan magja, amit nem tudnak megfejtteni. De ilyen azért nincsen.” (Uo. 72. old.)

Aki a 2001 óta¹ megjelent írásaival itt-ott találkozott – kivált, ha szakmabéli –, könnyen arra a meggyőződésre juthat, hogy Vajda Mihály akadémikus lezárta filozófiai munkásságát: már csak alkalmi publicisztikát ír, és olyan szubjektív műfajokkal kísérletezik, amelyek talán az irodalom felé tájékozódnak, ám irodalomnak azért (még?) nem

1 ■ Vitatható, de a magam részéről innen datálom Vajda utolsó korszakát, melyet az ezt megelőző posztmodern periódusától gyökeresen különböznek látok.

2 ■ „Kár, hogy barátom már nem szereti kidolgozni az ötleteit” – írja például Radnóti Sándor a *Szókratészi huzatbanról* írt pastische-ében. – Kiállni a szelek mérgét. *Holmi*, 2009. 12. szám, 1692. old.

3 ■ Írásom első részének megállapításai a Vajdáról írt, nemrég befejezett könyvemem alapulnak. Bár talán egyetlen mondatot sem emeltem át belőle, mégis mindaz, amit itt állítok, megtalálható ott alaposabban kifejtve és részletesebben argumentálva. – *Talpalatnyi remény*. Kézirat.

nevezhető – filozófiának meg már nem. Még aki rokonszenvez is a szerzővel, s becsüli korábbi írásait, sem igen mondhat többet annál, mint hogy van talán néhány jó ötlete, és érdekes észrevétele, de szisztematikus végiggondolásukra már nem hajlandó vagy nem képes.²

S talán akkor sem fogja az olvasó felülbírálni első benyomását, ha sorra-rendre végigolvassa az újabb Vajda-köteteket. A *Tükörben* írásainak döntő többsége barátairól írt rövidke recenzió, az *Ilisszozs-parti beszélgetések* ad hocnak tűnő eszmefuttatásait csupán az köti össze, hogy a szerző mindegyiket kapcsolatba hozza Platón *Phaidrosz*ának egyik szakaszával. A *Mesék napnyugatrólban* és a *Sisakrostély-hatásban* talán akad egy-két komolyabb írás is, de a legtöbb szöveg ezekben is láthatóan alkalmi, gyakran mélyen szubjektív, és értelmetlen formai extravaganciáktól hemzseg. A szerző olykor oldalszámra, az illendőség határát messze meghaladva, idézgeti kedvenc filozófusait vagy éppen saját régebbi írásait és baráti leveleit, máskor meg váratlanul adomázásba fog. A *Szókratészi huzatban* csupán napló; tehát ismét valami alkalmi. S végezetül itt van két újabb könyvecske, a *Sárkányfogvetemény* és a *Túl a filozófián*, melyek jórészt az *Élet és irodalomban* és a *Beszé- lőben* publikált kurta recenziók gyűjteményei.

Az első benyomás tehát igazolódni látszik, és Alessandro Catamónak nyilatkozva maga Vajda is megerősíti (ráadásul még büszke is rá): „Kérdés: Van-e a *Sisakrostély* kötetnek nem spontán írása? Végiggondoltam. Mind a tizenkilenc esszé alkalmi írás. [...] – Min dolgozol? – Bazd meg, én nem szoktam dolgozni. Gondolkodom azon, ami elem adja magát.” (*Szókratészi huzatban*, 10. old.)

Az előző bekezdésekből – és persze magából a címből is – bizonyára sejti már az olvasó, hogy most apologetika következik. Valóban. Ám nem azt kívánom bebizonyítani, hogy aki a föntiek szellemében ítél, az téved; mindössze annyit állítok, hogy áttekintve a föl-sorolt könyvekig vezető folyamatot, és *megértést tanúsítva* a szerző törekvései iránt, értelmet nyernek ezek a furcsaságok.³

Vajda már a legkorábbi írásaiban is egy olyan ismeretelmélet felé tájékozódott, amely az igazságot a szubjektumhoz köti. Ez a törekvés nem állt ugyan ellentétben mestere, Lukács György kapcsolódó nézeteivel, de – utólag legalábbis – jól érzékelhető, hogy egyre inkább eltávolodott tőlük.

Lukács dialektikájában objektum és szubjektum elvileg azonosak, de az objektum végül mégis mindig felülkerekedik,⁴ Vajda meg mintha éppen ennek az ellenkezőjével kísérletezne.⁵

Aztán a marxista korszaka legvégén a naiv materialista reprezentacionalizmus elméleti kritikája kiegészült egy külső szemponttal is: igazságaink objektivitásának és kizárólagosságának hirdetése burkolt hatalmi törekvéseket hordoz – hangsúlyozza több ízben,⁶ közben nyilvánvalóan korábbi önmagára is gondolva.⁷

Ettől a fordulattól kezdődően írásaiban ismételtelen fölbukkan a kérdés: vajon éppen aktuális elgondolásai nem hordoznak-e valamilyen rejtett türannikus implikációt? S ami most számunkra ennél fontosabb: ezzel veszi kezdetét a formai kísérletezés.

A nyolcvanas években született írásokat egybegyűjtő kötetek egyik sajátossága, hogy eltűnik belőlük a pluralis majestatis (vö. Elkötelezetlen felelősség. In: *Tükörben*, 89. old.). A szerző kizárólag egyes szám első személyben beszél, s időnként még más módon is nyomatékosítja, hogy álláspontját nem kívánja önmagáról leválasztani és objektív igazságként tálalni. A *Szocializmus és állam* című – a tudományos esszé szabályait egyébként más módon nem sértő – írása például így indul: „Az ún. létező szocializmus világában élek. Ez a tény óhatatlanul befolyásolja álláspontomat.”⁸

A *Marx után szabadon* című vékonyka kötetbe Vajda négy „szupplementumot” is beillesztett: egy *Előszót*, egy *Bevezetést*, egy *Utószót* és a már említett *Önéletrajzot*. Az utóbbi célja nyilván az, hogy az olvasó lássa, ki beszél itt (egy közép-európai, zsidó származású volt marxista), a *Bevezetés* és az *Utószó* pedig azt a folyamatot mutatja be, amelynek során a kötetbe gyűjtött írások koncepciója megformálódott.

Az *Orosz szocializmus Közép-Európában* esszéi – amint ezt maga Vajda is leszögezi az *Előszóban*⁹ – szorosan kapcsolódnak egymáshoz, és különösebb nehézség nélkül összefűzhetőek lettek volna egyetlen gondolatmenetvé, vagy legalább aktualizálhatóak lettek volna a világhelyzet időközben bekövetkezett fordulatának megfelelően.¹⁰ A szerző azonban épp az ellenkező utat választja. Mindegyik írása elé néhány soros bevezetőt ír, s ezekben ismételtelen utal születésük körülményeire, olykor pedig kissé el is határolódik korábbi álláspontjától.¹¹ Ahelyett, hogy dekontextualizálná, inkább kontextualizálja, és ezzel relativizálja saját nézeteit.

4 ■ Legfőképpen ezért bírálják a tanítványok Lukács utolsó, befejezetlenül maradt opuszát is. – Fehér Ferenc – Heller Ágnes – Márkus György – Vajda Mihály: Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról 1968–69. *Magyar Filozófiai Szemle* (a továbbiakban: *MFSZ*), 1978. 1. szám.

5 ■ Lásd különösképpen Az evidencia problémája (*MFSZ*, 1964. 2. szám) és Az objektív természetkép és társadalmi praxis (*MFSZ*, 1967. 2. szám) című írásokat. Valamint a második Husserl-könyvet, amelyben a szerző a fenomenológiában keres fogódzót a „naiv, materialista reprezentacionalizmus” meghaladásához (*Mitosz és ráció határán*. Gondolat, Bp., 1969. 174. old.), és a marxista korszakot lezáró *Változó evidenciák* nyitódialógusát, ahol a főnt hivatkozott írások álláspontja tovább

S végül figyelemre méltó, hogy ezek a kötetek több olyan recenzióknak látszó írást is tartalmaznak,¹² amelyekben a szerző inkább csak ugródeszkának használja a bemutatott, illetve bírált könyveket saját kérdései végiggondolásához. Akkor hát miért nem írt inkább esszéket? Alighanem azért, mert nem elrejtteni, hanem inkább kiemelni szeretne volna gondolatainak alkalmi jellegét.

A nyolcvanas évek végén induló (és az 1996-os *Nem az örökkévalóságnak* című kötettel¹³ záruló) harmadik korszakában olyan újabb belátások körvonalazódnak, amelyek Vajdát az előző periódusában elkezdett formabontás radikalizálására készítik.

A filozófusok hatalomra törő aszketikus papok, a filozófia szokásos műfajai (az értekezés vagy az esszé) pedig olykor tudatos, olykor öntudatlan törekvéseik eszközei – olvashatjuk *Az aszketikus pap és a demokratikus utópia* című írásban,¹⁴ Nietzsche, Rorty és Kundera idevágó gondolatai nyomán. Következésképpen a hatalomra törő filozófiával csak akkor szakíthatunk véglegesen, ha a filozófia bevett formáját is magunk mögött hagyjuk – máskülönben a forma ránk kényszeríti a struktúrájából fakadó törvényszerűségeket.

Nem elég tehát a személyesség nyilvánvalóvá tétel, a gondolatmenetek kontextualizálása és az esetlegességek kidomborítása. Olyan új műfajra vagy műfajokra van szükség, amelyek *ab ovo* – mindenféle szupplementum vagy hozzáfűzött magyarázat nélkül is – egyértelműsítik az igazság pluralitását, személyességét és esetlegességét. (Amiképpen ezt teszi a regény mint olyan – legalábbis Kundera szerint.¹⁵) Először az *Alföldben* megjelenő filozófiai (láb)jegyzetekben¹⁶ próbálkozott Vajda a számára megfelelő forma kialakításával, de a kísérletezés – kisebb-nagyobb intenzitással – azóta is tart.

A kik a nyolcvanas évek végén és a kilencvenes évek elején közelebbi kapcsolatban álltak vele, tapasztalhatták, hogy posztmodernként aposztrofált új filozófiája szóban született meg (vö. Az én 1986-om. In: *Sisakrostély-hatás*, 230. sk.). Eleinte azokon az előadásokon és szemináriumokon, amelyeket az államszocializmus összeomlásával párhuzamosan megerősödő civil mozgalmak és csoportok szerveztek, majd – a rendszer összeomlása után – a hivatalos akadémiai-egyetemi világba visszaérkezve.

radikalizálódik. (Szembesítés. In: *Változó evidenciák*. Cserépfalvi–Századvég, Bp., 1992. 26–38. old.)

6 ■ Legnyomatékosabban a Lehet-e a filozófus az emberiség funkcionáriusa? című hosszú esszéjében. In: Heller Ágnes: *A filozófia radikalizmusa*. Gond–Cura Alapítvány, Bp., 2009. 478. sk. 481., 501. old.

7 ■ *A kelet-európai rendszer válsága és a magyar értelmiség: politikai esszék* (Bp., 1983. Alternativa könyvek, 2.; szamizdat kiadás.) és a *Marx után szabadon* (Gondolat, Bp., 1990.) című kötetekben egyaránt közölt Önéletrajzában igen önkritikusan elmondja, hogy marxistaként nem keveredett ugyan bele nagyobb disznóságba – ezek az ő szavai –, de éppenséggel belekeveredhetett volna, ha néhány évvel idősebb a Rákosi-

Gyakori fellépései során – túlzás nélkül állítható – fokozatosan kialakított egy sajátos előadói műfajt: az akadémiai előadások lassacskán olyan performance-okká alakultak, ahol nem „kész eredményeit” ismertette, hanem tőlük elrugaszkodva improvizált, s fokozatosan maga az improvizáció vált gondolkodásának *sui generis* közegévé.¹⁷ Előszóban, a hallgatósággal – olykor manifeszt, olykor csupán latens – dialógust folytatva, a metakommunikáció nyújtotta lehetőségeket messzemenően kiaknázva, az írott szöveg megkövetelte, legalább viszonylag zárt logikai szerkezet kényszerzubbonyától megszabadulva egyértelművé tudta tenni gondolatainak személyességét és esetlegességét, az igazság – neki ekkor már olyannyira fontos – pluralitását, de egyszersmind azt is, hogy mindeközben mégis csak vannak számára relativizálhatatlan meggyőződések.

Aztán megpróbálta írásaiba átmenteni performanszainak hozadékát. Eleinte az előadásain megformálódó gondolatok áttemelésével kísérletezett többé-kevésbé hagyományos esszébe (*A posztmodern Heideggerben* olvasható írások többsége ennek eredménye), ám ezt viszonylag hamar kivihetetlennek találta. „[*A posztmodern Heideggerről*] Pór Péter mondotta az egyedül relevánsat: »Látom, hogy valami fontosat akarsz mondani, de nem sikerült kimondanod« – olvashatjuk egy 1996-ban kelt levélben (*Tükörben*, 12. old.).

Ezek után vette kezdetét az értekezés és a tudományos esszé dekonstrukciója a *Nem az örökkévalóság*-nak című kötet írásaiban. A cél – utólag visszatekintve – világos: összeolvasztani az írásbeliséget a szóbeli-

séggel, kikísérletezni egy műfajt, amelyben megőrizhetők a szóbeliség erényei, majd ebben az új közegben folytatni a gondolkodást. A továbblépésnek szembezőkő jele is volt: Vajda korábban papír nélkül vagy legfeljebb az előadása tárgyául szolgáló szöveget, könyvet szorongatva (és abból alkalomadtán egy-egy idézetet előkeresve) tartotta előadásait (konferenciákon is), aztán egyszer csak ő is elkezdett felolvasni, de nem értekezéseket vagy esszéket – mint ahogyan

ezt a legtöbben teszik –, hanem eleve felolvasásra szánt szövegeket, egy paradoxonnal élve: szóbeli írásokat.

Végül következett egy – ez idáig – utolsó lépés: megkísérelte írásaiba belekomponálni azt is, hogy a kész szövegek egy nagyobb egész mozaikdarabjai; annak a gondolkodásfolyamnak a részei, amely életét élve, járva-keelve megállás nélkül hömpölyög. Naplója – amelyet 1997 óta folyamatosan vezet (*Szókratészi huzatban*, 320. old.)¹⁸ – hivatott rögzíteni ennek a gondolatfolyamnak legalább a legfontosabb hullámain, a kész írások pedig ebbe illeszkednek bele. Hogy miképpen, azt láthatjuk a megrostálva közzétett, 2007–2008-as diáriumban (azaz a *Szókratészi huzatban* című könyvben), amely a megfelelő helyeken hozza az ebben az időszakban született szövegeket is. S ezek az írások

most már kettős értelemben is „szóbeliek”: amennyiben a szóbeliség jellegzetességeinek megőrzésére törekszenek, és amennyiben csupán részei annak a gondolatfolyamnak, amely olykor belső monológként, olykor meg másokkal valódi dialógust folytatva, megállás nélkül hömpölyög.

korszakban, vagy ha a Budapesti Iskola megszerzi azokat a tudománypolitikai pozíciókat, amelyekre egy rövid ideig eséllyel pályázott.

8 ■ Vajda: *Marx után szabadon*, 75. old.

9 ■ Vajda Mihály: *Orosz szocializmus Közép-Európában*. Osiris, Bp., 1994². 9. old.

10 ■ A kötet első kiadása 1989-es, a legkorábbi benne található írás pedig 1978-ban született. Lásd *uo.* 13. old.

11 ■ *Uo.* 47, 55, 75, 103. old.

12 ■ Lásd pl. Az értelmiségi osztály és a társadalmi önmegismerés lehetősége. In: *Marx után szabadon*; A sztratokrácia. In: *Orosz szocializmus Közép-Európában*; Mire válasz a „létező szocializmus”? In: *uo.*

13 ■ Osiris, Bp., 1996.

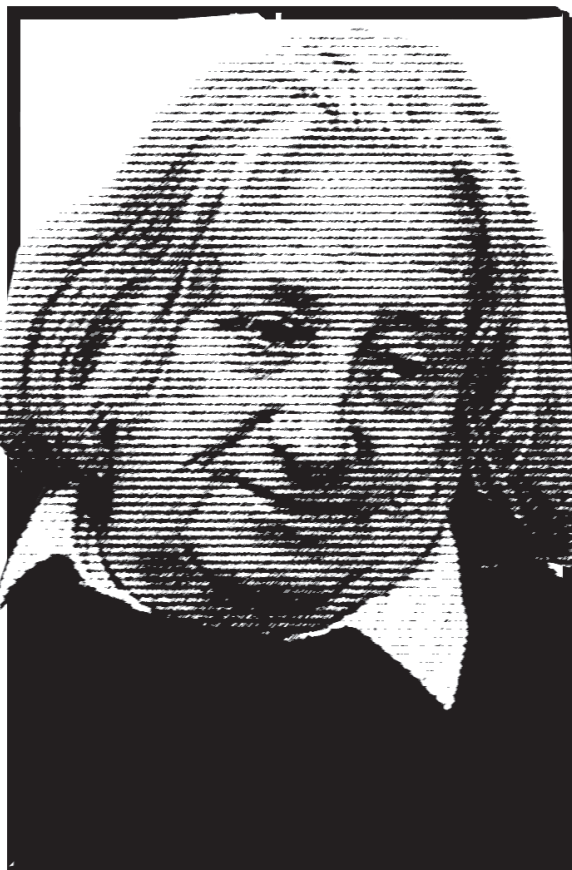
14 ■ In: *A posztmodern Heidegger*. T-Twins – Lukács Archívum – Századvég, Bp., 1993.

15 ■ *Vö. Uo.* 127. skk., 162. skk. old.

16 ■ Ezek többsége megtalálható a *Nem az örökkévalóságnak* című kötetben.

17 ■ Az *Ex-Symposion* születésnapjára (2004. 49–50. szám) több olyan visszaemlékezést is közöl, amelyek megkísérelnek bemutatni, milyen is volt és hogyan működött ez a szóbeli filozófia. Ld. Mesés Péter: Íróknak, olvasóknak, Misunak; Szerbhorváth György: *Nem tudom*; Aradi László: *Perspektívák? Néhány rögzített kép*.

18 ■ Az itt említett haláleset 1997-ben történt.

Kacsaringós filozófiai életútján Vajdát mindig az úgynevezett egzisztenciális problémák (a legfontosabb kulcsszavai: halál, sors, magány, autentikus élet) foglalkoztatták. Pályája első három korszakában (a marxista, a liberális és a posztmodern periódusban) valamilyen politikai utópiában próbált, ha nem is megoldást, legalább valamilyen gyógyírt találni rájuk. Az elidegenedés nélküli társadalom, a működő liberális demokrácia és a csupán személyes igazságokat ismerő, s éppen ezért mindenfajta intoleranciától mentes posztmodern világ víziói egyaránt az „égető életproblémák” lehetséges megoldásaiként illeszkedtek bele gondolkodásának tematikájába.¹⁹

Eltávolodása a posztmodernizmustól azonban egyszerűen a föntiekhez hasonló utópiákba vetett remény végét is jelentette. A demokrácia a durva hatalmi törekvések álcájává silányult, a magaskultúra s vele együtt a Vajda számára alapvető értékek pusztulófélben vannak: a sivatag növekszik, a nietzschei utolsó ember uralma kiteljesedik. „Az emberfaj sárkányfog-vetemény: / Nincsen remény! Nincsen remény!”²⁰

Ha az egzisztenciális problémák társadalmi szinten orvosolhatatlanok, akkor nemigen van más lehetőség, mint individuális megoldást keresni. Egyelőre utolsó korszakában Vajda is erre törekszik, a világra való nietzschei igent mondás különböző lehetőségeivel kísérletezik. S ez természetesen egyszerűen azt is jelenti, hogy érdeklődése „befelé” fordul. Mindenekelőtt önmagamat kívánom megismerni, ismétli el öt különböző változatban az *Ilisszosz-parti beszélgetésekben*.

Részben az imént bemutatott folyamat, részben pedig a relativista amoralizmussal való szembenézés (amely az avantgardista posztmodern időkorszakában kevés figyelmet kapott) motiválhatta – jobb híján hadd nevezem így – Vajda ismeretelméleti fordulatát. Posztmodern korszakában különösebb aggodalom nélkül hirdette a többek által veszélyesnek vagy felelőtlennek ítélt téziseit az Igazság végéről, a korszak lezárulta idején viszont egyszer csak ezt írja (a korábban már idézett levelében): „Valószínűleg kimondhatatlan, amit mondani akarok. Úgy mondani le a nembeliségről, a nembeliség igazságáról, hogy távolról se legyen minden megengedett, hogy igenis lehessen különbséget tenni.” (*Tükörben*, 12. old.)

A posztmodern ismeretelméleti pluralizmusa – hasonlóan a különféle szkepticizmusokhoz – arra a tézisére épült, hogy az univerzális igazságok létezésének tagadása az egyetlen igazság. 2001 után viszont fokozatosan felváltja ezt a skizofrénia (A filozófus skizofréniaja. In: *uo.*),²¹ illetve az elasztikus identitás (*Szókratészi huzatban*, 166. old.) elmélete. Igenis vannak kétségbevonhatatlan bizonyosságaim – állítja –, ám ezek – megszüntethetetlenül személyesek, s e karakterisztikumukat akkor is megőrzik, ha általánosítjuk, és másokra is érvényesítjük őket. Itélhetünk,

ítélünk is, sőt itélnünk is kell olykor mások cselekedeteiről, nézeteiről stb., de nem feledve, hogy ezek az én ítéleteim, és végső soron semmi más nem alapozza meg őket, mint az én meggyőződésem bizonyos normák adott helyzetben való érvényességéről (vö. Két üres kótábla. In: *Tükörben*, 133. sk. old.).

– Mivel a belőlük sugárzó meggyőzőerőn kívül nem tartja, indokolja, bizonyítja őket semmi, kiszámíthatatlan, hogy érvényességük meddig tart. Megeshet, hogy meggyőzőerejük egyszer csak végleg elpárolog, vagy hogy bizonyos szituációkban nem érvényesül.

– Nem alkotnak koherens egységet: ellentmondhatnak és gyakran ellent is mondanak egymásnak: olykor az egyik, olykor meg a másik evidenciám kényszeríti rám magat (vö. A filozófus skizofréniaja. In: *Tükörben*, 53. skk. old.; *Szókratészi huzatban*, 166. old.).

Könnyen belátható, hogy ezekre a megállapításokra építve többé már nem lehetséges koherens elméletet alkotni. Aki így ítél, nem kívánhat távolabb jutni evidenciáinak, szituatív érvényességüknek, valamint a köztük fennálló konzisztenciáknak és inkonzisztenciáknak a feltérképezésénél.

Vajda 2001 után körvonalazódó filozófiája a fent bemutatott keretben születik meg, sőt egyes kérdésfeltevései és témái le is vezethetők a már elmondottakból.

1. Az *Ilisszosz-parti beszélgetések* című kötet első írása végül oda lyukad ki, hogy az „Ismerd meg önmagad!” görög imperatívuszát akár szó szerint is vehetjük. Híszen a „Mi az ember?” kérdés volta-képpen értelmetlen, mert az ember nem dolog, nem valami, hanem valaki. A „Ki az ember?” pedig általánosítva megválaszolhatatlan, mert az individuum, mindig több, mint pusztán genusának reprezentánsa. Az értelmes kérdés tehát csak a „Ki ez az ember?” lehet, állítja a szerző, majd később (a *Sisakrostély-hatás* és a *Szókratészi huzatban* című kötetekben) azt is egyértelművé teszi, hogy az ő érdeklődését leginkább betöltő individuum saját maga.

(De mi köze van ehhez az olvasónak? – kérdezhetjük. Semmi – amennyiben a szerző személyes

19 ■ Az első és a harmadik esetben ez a vonatkozó írásainak ismeretében nyilvánvaló, a liberális demokráciával kapcsolatban pedig ő maga állítja utólag ugyanezt: „Húsz évvel ezelőtt mi, a közép-európai kultúra képviselői talán nem véletlenül nem láttuk még: abban a kulturális harcban, melyet a totalitárius szörny, a kommunizmus, a világtaglanná tett emberi létezés e korai és nagyon tipikus torzszülőtte ellen folytattunk, nem mondhattunk le teljesen a nyugati világot illető illúziókról, nem láthattuk még, hogy lassan a Nyugat útjai is belevesznek abba a sivatagba, melyet e barbár keleti szörny képvisel.” (A sivatag betemeti a helyi isteneket is. In: *Sisakrostély-hatás*, 263. old.)

20 ■ Számítalan 2001 után született írásában felbukkannak ezek a megállapítások. Legsarkosabban talán a Búcsú a szép jövőtől (in: *Szókratészi huzatban*, 261. skk. old.) című esszében. S természetesen erre utal – Vörösmarty *Az emberek* című versét megidézve – utolsó kötetének címe is.

ügyei [viaskodása, számvetése eszméivel, halottával, jelenlegi és hajdani élethelyzeteivel] érdektelenek a számára. Vagy nagyon is sok – amennyiben ezek a vívódások, elmélkedések, történetek megszólítják őt, amennyiben az olvasó saját problémáira, kérdéseire ismer bennük; Kierkegaard-ral szólva: amennyiben a könyvek lapjain körvonalazódó személy nem marad számára idegen vagy üres általánosság, hanem jogosult kivételként tűnik föl [vö. *Ilisszosz-parti beszélgetések*, 20. skk. old.; *Szókratészi huzatban*, 125. skk. old.]. S ha meggondoljuk, ennél többet egyetlen, az olvasó érdeklődésére apelláló szöveg sem ígérhet.)

2. Az önmegismerés azonban nem merül ki abban, hogy Vajda számot próbál vetni saját élettörténetével és az őt kísérő eszméikkel. Legalább ugyanennyire fontos számára az is, hogy transzparens egója mögé nézzen, s rákérdezzen: valóban azt gondolja-e, amit gondolni vél, valóban azt hiszi-e, amit hinni vél.²² Vagy Nietzsche szavaival: hogy legalább megkíséreljen belelátni, az *Én* (*Ich*) alatt húzódó *Önma-ga* (*Selbst*) pincéjébe.²³

Ennek érdekében – radikalizálva korábbi Husserl-, Scheler- és Heidegger-stúdiumainak belátásait – egy sajátos fenomenológiát alakít ki: a dolgok, amelyekhez vissza próbál jutni, saját meggyőződéseinek mögöttesei, mindaz, ami transzparens belátásait motiválja, de amit a transzparencia árnyékba borít. A *Szókratészi huzatban* jelentős része olvasható úgy, mint kísérlet ennek az árnyékos oldalnak a megvilágítására, mint annak az állandó introspekciónak a jegyzőkönyve, mely igyekszik megragadni a transzparens nézetek mögött megbúvó, ám olykor azért elő-előtűnő meggyőződéseket, hiteket, érzéseket. Ugyanezzel kísérletezik – egy konkrét kérdést, nevezetesen a szerzőnek a rendszerváltáshoz és az azóta eltelt időszakhoz való viszonyát tárgyalva – *Az élet gúnymosolya?* című írás is a *Sisakrostély-hatás* című kötetben.

3. Bármennyire szubjektív is Vajda alapkérdése („Ki vagyok én?”) és érdeklődése, azért mint jelenvalólét (*Dasein*) továbbra sem szűnt meg *In-der-Welt-seinként* és *Mitdaseinként* is egzisztálni.²⁴ Magyarán: az énhez hozzátartozik az a világ és az a társadalom, amelyben él, s amelyet maga körül észlel. Így aztán az önmegismerés sem lehet teljes ennek a világnak a személyre vétele nélkül. E belátásnak köszönhet-

jük azokat az írásokat, amelyek az európai történelem értelme, az erőszak természete, a zsidókérdés és a holokauszt vagy éppen a jelenkori Európa és Magyarország romlásának okai fölött elmélkednek. Figyelemre méltó, hogy ezek a korszak legkevésbé formabontó szövegei. Egyszerűen azért, mert a bennük fölvetett kérdések könnyebben taglalhatók a hagyományos esszé nyújtotta keretek között, mint a személyesebb problémák.

4. A 2001 utáni kötetek ismételtlen megkísérelnek számot vetni az úgynevezett egzisztenciális kérdésekkel – immár nem valamilyen politikai utópia felé tájékozódva, hanem inkább egyes szám első személyben mint a szerző legszemélyesebb életproblémáival (lásd különösen: *Darkness at noon*. Fehér Ferenc emlékére. In: *Tükörben*, 26. skk. old.; A szabad ember és a halál. In: *Sisakrostély-hatás*, 330. skk. old.; Határsértők. In: *Szókratészi huzatban*, 83. skk. old).

5. Úgy is olvashatjuk Vajda legújabb könyveit, mint egy életgyakorlat dokumentumait: miután kénytelen-kelletlen belátta, hogy a jövőbe vetett mindenféle reménye semmivé lett (vö. *Búcsú a szép jövőtől*. In: *Szókratészi huzatban*, 261. skk. old.; A végzetes bukás. In: *Sárkányfogvetemény*, 124. skk. old.), próbál megbékélni a valósággal. Igent kíván mondani a világra – mint Nietzsche filozófiai regényének főhőse, Zarathustra –, ám ez legfeljebb csak egy hosszú önnevelés végeredménye lehet.

6. Végül, magukra a formai kísérletekre is tekintetünk úgy, mint a 2001 utáni korszak egyik végső céljára: „amióta kinőttem a lukácsizmusból, mást sem csinálok, mint azzal kísérletezem, hogy létrehozok egy stílust (stílusokat), melyek olvasható szöveget hoznak létre, mégis radikálisan szembefordulnak a »természetessel«” – írja egy helyütt (*Szókratészi huzatban*, 198. old.). Hogy miért van erre szüksége, azt a főt számba vettek kielégítően magyarázzák: mert magától értődővé kívánja tenni gondolatai kontingenciáját, mert nem kívánja eltakarni kérdésfeltevései személyességét, mert olyasmit (az *Én* visszáját alkotó *Önmagát* és az egzisztenciális problémákat) kíván megvilágítani, illetve személyre venni, ami „értekezve” alighanem megközelíthetetlen, s mert – hasonlóan Heideggerhez vagy Hannah Arendthez²⁵ – gyakorlatként műveli a filozófiát.

S akkor most ejtsünk néhány szót a cím második feléről. Kezdjük talán azzal, hogy filozófia-e még az, amit fent megkíséreltem körvonalazni. A kérdés nem teljesen rabulisztikus, mert alapvetően meghatározza a szöveghez való viszonyunkat, hogy *miként* olvassuk. Annyiban azonban mégiscsak az, hogy a „filozófiát” sokféleképpen definiálhatjuk – annyiféleképpen, ahány iránya 2500 éves története során létezett.

Nos, az egyik lehetséges meghatározás szerint a filozófia a szerteágazó, de néhány alapvető módszertani követelmény segítségével még mindig egyetlen

21 ■ Lásd még: Vajda: *Metafizikai rapszódia*. In: *Nem az örök-kévalóságnak*, 295. old.

22 ■ Az utolsó mellékmondat Jeanne Hersch megjegyzésnek parafrázisa. (Csupán egyes szám harmadik személybe tettem át a többes szám első személyű megfogalmazást.) Idézi Vajda: *Ki a zsidó Közép-Európában?* In: *Sisakrostély-hatás*, 68. old.

23 ■ Nietzsche: Így szólt Zarathustra. Ford. Kurdi Imre. Osiris-Gond, Bp., 2000. 41. sk. old.

24 ■ Heidegger fogalmainak pontosabb értelmezéséhez lásd a *Lét és idő* magyar fordításának végén található regiszterből a *jelenvalólét*, *együttes-jelenvalólét* és *világban-benne-lét* címszavakat, valamint a mű ott hivatkozott szakaszait. Ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István. Gondolat, Bp., 1989.

25 ■ Vö. Hannah Arendt: *Martin Heidegger at Eighty*. In: *Heidegger and the Modern Philosophy*. Ed. M. Murray. Yale University Press, New Haven, 1978. 295. skk. old.

egészként megragadható tudomány egyik diszciplínája. Következésképpen a tudományokra általában érvényes metodikai elvárások rá is érvényesek.

Állíthatjuk azonban azt is, hogy filozófia minden olyan gondolkodásmód és szellemi objektíváció, amely a filozófiai hagyománynak (vagy legalább egyes áramlatainak) alapos ismeretére épül, és dialógust folytat vele. S ezt még kiegészíthetjük azzal is – egyszerűsített definíciónk indoklását is adva –, hogy a rákérdezés az evidenciákra, a műfaji nyitottság, a fokozott hajlandóság az innovációra s a késztetés az éppen érvényes módszertani szabályok áthágására a filozófia alapkarakterisztikumai.

Az első meghatározást alkalmazva kétségtelen: amit Vajda művel, már nem filozófia, mellesleg ezt maga is fennen hirdeti. Íme, egy rövid idézet a *Szókratészi huzatban* első lapjairól: „Á. B. felvette ötünk beszélgetését a Rákóczi út sarkán. Monogámiáról, poligámiáról. Tökrészegek voltunk, de őszinték. Igen, szókratizmus: konkrét eleven beszéd. Szerkesztetlenül. Kint állni a gondolkodás szelének huzatában, nem vonulni vissza a szélárnyékba.” (9. old.) S oda-tehetjük e mellé a fönt már idézett, Catamónak adott választ is (uo. 10. old.).

Nem csoda hát, hogy mindazokat, akik az első definíció vagy valami ahhoz hasonló elfogadására hajlanak, irritálja Vajda munkássága. Valahogy úgy jelenik meg előttük, mint a kuruzsló az orvostudós szemében. Ráadásul egyetemi tanárként és akadémikusként, e szerepekből *ab ovo* következően, még azt is vindikálja magának, hogy az ő tevékenysége (és a hozzá hasonlóan gondolkodóké) tekintessék filozófiának.

Sőt nemcsak az általa betöltött szerepek performatív tartalma sugallja ezt, hanem ő maga is állítja olykor. A személyesség többé már kiiktathatatlan a filozófiából – közli, rá egyébként nem jellemző kategorikussággal a *Magyar Tudományban* megjelent egyik írásában.²⁶ Nemcsak az utca embere, és nemcsak a tudomány nem gondolkodik, hanem a tudományosság álcáját magára öltő filozófia sem – olvashatjuk másutt: „A közbeszéd, a tudományos közbeszéd is, a das Man nyelve!” (*Szókratészi huzatban*, 198. old.) Vagy, egy MTA doktori védés vitáját kommentálva: „Tallár mindeddig a könyvéig jól megfelelt a követelményeknek. Most túlradt: elkezdett gondolkodni. Az pedig öreg hiba. [...] A tudós filozófus urak és hölgyek olyan mélyre temették magukban az icike-picike kis idiótát, hogy nem képesek többé előbányászni azt. Ők életük végéig ellent fognak állni annak, hogy hozzájáruljanak a létfeljétes fátylának felnyílásához. [...] Na, a filozófus hölgyek és urak nem tudják, hogy nem azok, »amik«, és ezért semmiképpen sem szeretnének átbucskázni a fejükön. Félnék, hogy bucskázás közben még igazat mondanak, és akkor betörnek a fejüket.” (Uo. 333., 338. sk. old.)

A Vajdával szemben érzett irritáltságot fokozza a jelenkori filozófia ingatag tudománypolitikai pozíciója is. Kétségtelen tény, hogy Magyarországon a bölcséletet és általában humaniorákat majdnem min-

dig ellenszenvvel és gyanakodva figyelte a hatalom. Ráadásul mostanában a természettudományok egyes prominensei és a gazdasági élet potentátjai is felsorakoztak a politikusok mellé a sem nem eléggé egzakt, sem kézzelfogható hasznót nem hajtó tudásterületek ellen. (Melyeknek képviselői, mindennek a tetejébe, még a pofájukat is állandóan jártatják.) Ebben a helyzetben kétségkívül öngyilkos stratégia azzal előállni, hogy a filozófia nem is igazi tudomány ám, hiszen ezzel feladjuk a labdát: akkor mit keres az Akadémia és az egyetemek falain belül? – kérdezhetnek rögtön vissza a döntéshozók. S jól tudjuk, hogy ez ma nem csupán egy elvont eshetőség, hanem nagyon is konkrét fenyegetettség csúnyácska hazánkban.

Közelítsünk most Vajda filozófiájához a második meghatározás irányából. Nem csupán arra mutathatunk rá, hogy a normaszegés már szinte a filozófia megszületésének pillanatában jelen volt – gondoljunk magára Szókratészra vagy Szinopéi Diogenészre –, hanem arra is, hogy a XIX. század közepétől kezdődően igen nagyhatású irányzatok reprezentánsai vagy alapítói jutottak arra a következtetésre, hogy a hagyományos formai keretek között a filozófia nem folytatható, illetve nem érdemes folytatásra. A névsor igen illusztris: Kierkegaard, Marx, Nietzsche, Wittgenstein, Heidegger. (S ki-ki értékrendjének megfelelően folytathatja a sort.)

Innen nézve Vajda experimentumai és a kortárs filozófiában szokatlannak tetsző kérdésfelvetései akár egészen természetesnek is látszhatnak, és könnyedén kijelölhető a helyük a modern kori európai tudásstruktúrában. Egy interjúban, az első akadémiai székfoglalójáról beszélve, maga is megteszi ezt: „Számomra nem sokat mond az a filozófia, amely a szó szűkebb értelmében vett tudomány »rangjára« tart igényt, úgy, mint állításainak legalábbis a falszifikálhatósága, a prediktív erő stb. Ez nem jelenti azt, hogy az ilyesfajta törekvéseket feltétlenül elhibázzottnak tartanám: idegenek tőlem. Amit én művelek, annak meg aztán tuti, hogy semmi köze sincs semmifajta tudományhoz (nem megismerés, hanem gondolkodás, hogy Heideggerrel meg Arendt-tal szóljak). Aztán mégis megválasztottak akadémikusnak, ki tudja, miért? [...] Az akadémikustársak többsége viszont bizonyára botrányosnak tartja, amit művelek. Pedig

26 ■ Vajda Mihály: „A filozófus megszűnt quantité negligible lenni filozófiája számára”. *Magyar Tudomány*, 2004. 11. szám, 1201–1211. old.

27 ■ Létra a szoba közepén. Széplaky Gerda és Gulyás Gábor beszélgetése a hetvenéves Vajda Mihállyal. *Vulgo*, 2005. 1–2. szám, 281. sk. old.

28 ■ Lásd Jaako Hintikka: Ludwig Wittgenstein the Bewitched Writer. In: *Ludwig Wittgenstein and the Future of Philosophy. A Reassessment after 50 Years. Proceedings of the 24th International Wittgenstein Symposium. Kierberg am Wechsel. ÖBV & HPT, Vienna, 2001.*; Kristóf Nyíri: *Wittgenstein's Philosophy of Pictures*. www.hunfi.hu/nyiri/nyir-bergen-tlk.htm

29 ■ Ivo Frenzel: *Nietzsche*. Ford. Horváth Géza. Pesti Szalon, Bp., 1993. 75. skk. 78.

még a kétségtelenül provokatív székfoglaló sem egyszerűen az epatírozás szándékával született. Inkább valami az adott pillanatban, tehát az Akadémiára való beválasztásom után, szükséges deklarációnak éreztem. Köszönöm a megtszletetést, valóban megtszletetésnek érzem (nyakkendő és zakó), de tessenek kérem tudomásul venni: szememben a filozófia nem egyszerűen a világra vonatkozó tudásunk állandó bővítése, hanem rákérdezés mindenre, a többi között az emberi tudásra magára. És a dolog minden ellentmondásával együtt is ragaszkodom ahhoz, hogy az olyan figurákat, mint Sade márki, Nietzsche vagy Foucault az akadémiai társadalom ne tekintse excentrikus örülteknek, akiket a komoly tudósoknak persze tanulmányozniuk kell, hanem tekintse nagyon is komolyan veendő gondolkodóknak.”²⁷

Az idézet nemcsak az interjúalany helyét jelöli ki a tudás modern kori archívumában – ha már szóba került Foucault, használjuk az ő kifejezését –, hanem e hely ambivalens voltára is rávilágít. Kétségtelenül sokan elismerik, hogy az általam vagy Vajda által főt felsorolt szerzők jelentős gondolatokat, kérdésfeltevéseket, fogalmakat hagytak ránk örökül, s gyakran hivatkoznak is rájuk, vagy írnak róluk tanulmányokat, könyveket. Am azt már csak kevesen fogadják el – szinte senki sem –, hogy ma is lehet hasonló formai kísérletekkel előállni. Sade-ról, Wittgensteinről, Heideggerről stb. – nem tudom, kitől származik ez a *bon mot* – szabad szakdolgozatot vagy disszertációt írni, de úgy írni vizsgaműveket, ahogyan ők: elfogadhatatlan. S ez az ellentmondás nem oldható fel sem arra hivatkozva, hogy csak a Jupiteretek megengedett az extravagancia (miért csak nekik?), sem azt sugallva, hogy az említettek zavaros írásművei mélyén valójában szisztematikus gondolatok rejlenek, amelyeket azonban valami miatt ők maguk nem tudtak vagy nem akartak megfelelő formába önteni, s ezért aztán a tudós interpretálóikra hagyták a szisztematizáció feladatát. (Jellemző, hogy egyik-másik szerző formai devianciájának magyarázatául olykor még valamilyen betegségre vagy mentális zavarra is hivatkoznak: Wittgenstein azért nem tudott normális könyveket írni, mert diszgráfiája volt,²⁸ Nietzsche meg azért, mert nem látott rendesen, és állandó fejfájás kínozza.²⁹)

Van tehát olyan hagyomány – nagyon is jelentős –, amelyhez Vajda kései filozófiája hozzacsatolható, ám magának e hagyománynak nincs pontosan kijelölhető helye tudásunk archívumában. Az ebből fakadó dilemmától csak azok tudnak megszabadulni, akik átvágva a gordiuszi csomót, egyszerűen ignorálják a fent említetteket, és kirekesztik őket a filozófiatörténetből. (Ám még közülük is sokan úgy érzik, hogy ez azért nem lehetséges mindenféle indoklás nélkül. Ezért emlegetik olyan gyakran például Heidegger náciizmusát vagy Nietzsche protofasizmusát.)

Talán közelebb jutnánk valamilyen megoldáshoz, ha ahhoz hasonlóan fognánk fel az experimentális filozófia és a tudományos filozófia, illetve filozófia-

történet kapcsolatát, mint az irodalomét és az irodalomkritikáét; mint két olyan különböző műfajét, amelyeket összeköt ugyan a hasonló problémák iránti közös érdeklődés, de eltérő közegben gondolkodnak, és különböző nyelveket használnak. Innen elindulva aztán úgy találhatjuk, hogy a kétféle gondolkodásmód éppen úgy kölcsönösen megtermékenyítő lehet egymás számára, mint az irodalom és a kritika szimbiózis. S ahogyan a kritika sem csupán élőlőkődés az irodalmon vagy az ezoterikus írásművek népszerűsítése és vulgarizálása, hanem olyan önálló gondolkodásmód, amely az irodalmi művekből indul ki és gyakran belőlük merít ugyan ihletet, mégis autochton kérdéseket, gondolatmeneteket képes megfogalmazni; hasonlóképpen a Jupiteretek tudós elemzései is nyithatnak (és nyitnak is) új utakat, immár egy másik közegben, a tudományos filozófia nyelvén beszélve és normáihoz alkalmazkodva.

Egy ilyen munkamegosztás és párbeszéd könnyebben tárgyalhatóvá teszi azokat a problémákat is, amelyek a filozófia hagyományának kétségkívül részei, s amelyeket az experimentális filozófia klasszikusainak teljesítményét elismerő tudós filozófusok is gyakran releváns kérdésekként fogadnak el, de csak igen nehézkesen közelíthetők meg a tudományos filozófia szabályait szigorúan betartva. Ilyenek az említett egzisztenciális kérdések, az etika egyes problémái vagy a metafizika végső kérdései. Ahogyan a kritikus rá tud mutatni az irodalmi művek belátásaira, és a diszkurzív gondolkodás szabályaihoz legalább közelítve képes körülírni őket, ahhoz hasonlóan járhatnak (és gyakran járnak is) el az experimentális filozófia elemzői, miközben dialógusba bocsátkoznak a filozófiatörténet csodabogaraival.

S talán csak így kerülhető el, hogy az említett, tudományosan nehezen diszkutálható területek ne szorulan ki egészen a filozófiából, s hogy ezzel együtt ne veszítsük el végleg kapcsolatunkat a nagyközönséggel. (Ezt persze a filozófiától tudományos problémák megoldását váró filozófus a maga álláspontjáról joggal tekintheti szükségtelenné, vagy legfeljebb másodrendű ismeretterjesztő feladatnak.) Minden jel arra mutat, hogy a „metafizikai szükséglet” korunkban nagyon is létezik: a nagyobb városokban olykor még a színháztermekben sem férnek el az érdeklődők, és borsos összegeket hajlandók fizetni azért, hogy az élet értelméről, a szerelemről és hasonló témákról hallgathassanak előadásokat – ha a gyanúm nem csal – legtöbbször ügyes szélhámosoktól. A filozófusok viszont alig-alig képesek vagy próbálnak meg ezekről a kérdésekről közérthetően megnyilatkozni. Holott ennek is megvan a maga hagyománya. Számos jelentős teljesítményt hátrahagyó bölcselő képes volt egyszerűsmind a nagyközönséget is megszólítani. Gondoljunk, mondjuk, Bergsonra, Simmelre vagy Erich Frommra. (Kérem, ne értsen félre a tisztelt olvasó: nem azt akarom mondani, hogy itt a fizetőképes kereslet, miért nem vetjük hát rá magunkat, hanem úgy sejtem – lehet, hogy csupán a szakmai sovinizmusomból faka-

dóan –, hogy jó filozófusok bölcsebb, tartalmasabb, és legfőképpen [!] becsületesebb módon tudnának efféle problémákról beszélni, mint napjaink turnézó sztárjai. Maradva a tárgynál: Vajda példát ad arra is, hogyan lehet ezt jól csinálni.)

S még a kétféle filozófia tudományozóciológiai státusa is világosabban körvonalazhatóvá válik a javasolt analógia segítségével. Magától értetődő, hogy az akadémiai-egyetemi világban, helye van az irodalomtudománynak, de nincs helye az irodalomnak. S ebből adódóan azt sem vitatja senki, hogy egy regény vagy egy verseskötet nem fogadható el szakdolgozatként vagy disszertációként. Ugyanígy érthető, hogy a tudományos filozófia elvárja elemi normáinak betartását azoktól, akik a „céh” tagjai kívánnak lenni, s hogy azoknak, akik teljesen elutasítják e normákat, az egyetemek vagy az akadémia falain kívül kell boldogulniuk. Megjegyzem, nem véletlen, hogy a felsoroltak közül – Foucault-t vegyük le a listáról, mert ő hazájában nem számított radikális normaszegőnek – csupán Heidegger egyetemi karrierje volt viszonylag zökkenőmentes.³⁰ A többiek vagy nem is akartak a falakon belülre kerülni (Kierkegaard, Marx), vagy gyorsan kiírták magukat onnan (Nietzsche), vagy egészen különleges, privilegizált státust élveztek ott (Wittgenstein³¹).

(Akkor tehát rosszul döntöttek, akik Vajdát az Akadémia tagjává választották, neki meg vissza kellett volna ezt utasítania? – kérdezhetné most az olvasó. Mindkét kérdésre nemmel válaszolok. Az elsőt azért, mert életművének számottevő része a tudományos paraméterek szerint ítélve is jelentős teljesítmény, s mert még a legutolsó könyveiben sem mondta fel a párbeszédet a tudományos filozófiával. A másodikra pedig, az imént mondottak mellett, még azért is, mert – amint ez az idézett interjúrészletből is kiviláglik – az ő tágasabb filozófiameghatározásában a hozzá hasonló normaszegőknek is helyük van, sőt aligha tévedek nagyot, ha feltételezem, hogy a legjelentősebb gondolatokat éppen az ő műveikben véli felfedezni.)

Bár az irodalmat senki sem tekinti tudománynak, azt azért nem vonjuk kétségbe, hogy egy-egy író vagy költő, alkalmasint, legalább akkora műveltséggel rendelkezik, és legalább olyan mély gondolkodó, mint a legfelkészültebb irodalomtudós, s hogy ez a műveltség és mélység a könyveikben is jelen van. (Sőt arra is jócskán találunk példát, hogy egy-egy irodalmi mű megszületését akár még tudományosnak is nevezhető kutatások készítik elő.) S ehhez hasonló elismerésre joggal tarthat igényt a kísérleti filozófia is. Azok részéről mindenképpen, akik a klasszikussá érett normaszegők egyikét-másikját nagyra tartják. De talán még azok a liberális szellemű „szigorú filozófusok” sem kerülnek szembe önmagukkal, akik – Vajdához hasonlóan, csak éppen ellenkező előjellel – azt gondolják, hogy lehetséges filozófiát művelni az akadémiai normákat áthágva is, csak őket ez éppenséggel nem inspirálja, nem érdekeli, vagy egyenesen idegesíti.

A föntiekén túl sejtek még valamit, ami a Vajdával szembeni irritáltságot magyarázhatja. Akiket fent az elődeiként jelöltem meg, egytől egyig a tudásunk legmélyén található, a tudásunkat meghatározó, de ugyanakkor a felső rétegek által be is temetett, el is takart evidenciáinkat kívánták előbányászni. S kivétel nélkül azzal a céllal, hogy a nyugati kultúra korábban fel nem ismert lehetőségeire mutathassanak rá. Ez lehet a magyarázata, hogy egyikük sem volt képes hagyományos értekezéseket vagy monográfiákat írni, és többségük egy idő után tudatosan kísérletezett új formákkal. (Marxra nem egészen érvényesek az elmondottak és az alábbiak, hiszen ő meg volt győződve arról, hogy tudományt művel. Másfelől azonban egyetlen tudományos[nak szánt] művét sem tudta befejezni, helyett [mérteikben is] monumentális töredékeket hagyott hátra, s akkor érezte magát igazán elemében, amikor olyan pamfleteket írhatott, amelyekben a régi meggyőződéseket valló ellenfeleit pusztító szatírával illethette, s közben saját evidenciáit propagálhatta.)

Értekezni valamiről alighanem csak akkor lehet, ha bizonyos ítéleteket – legalább átmenetileg – vitán felül állónak tekintünk. Az evidenciák iránti kutatás módszere viszont többnyire egy ezzel éppen ellenértés irányú folyamat: a *rákérdés* (destrukció vagy dekonstrukció).

Persze tovább lehet haladni – s a fölsoroltak többsége meg is teszi ezt –, ha a bizonyosságok a filozófus előtt már körvonalazódtak. A következő lépés: megtanítani a fogékony olvasót, hogyan juthat el azokba a nézőpontokba, ahonnan az új evidenciák láthatóvá válnak, vagy a régiek új aspektust nyernek, majd begyakorolni és begyakoroltatni a fölfedezett szemszögben való mozgást, gondolkodást. S ezzel gyakran együtt jár a kísérlet egyfajta meggyőzésre-térítésre is: „Inkább így tekintsd a dolgokat és ne úgy, ahogy szoktad! Mert ez eredményesebb, szebb, jobb stb., mint amaz.” De az értekezés vagy a tudományos esszé – könnyen belátható – ezekhez a célokhoz sem adekvát forma.

Sor kerülhet azonban egy további lépésre, amely valóban visszavezethet a hagyományos filozófiai műfajokhoz. Miért is ne lehetne az új bizonyosságokra – ha a talajt már megfelelően előkészítettük – új „rendszer” építeni? A felsoroltak közül azonban talán csak Heidegger tett ez irányba lépéseket a *Lét és időben*, de alighanem ilyesmivel próbálkozott nagy opusaiiban Husserl és a kései Lukács is. Hogy a többiek miért nem kísérelték ezt meg, arra rövid válasz sem-

30 ■ De, amint ezt Lucien Goldmann részletesebben elemzi, Heidegger is szemben állt az akadémiai filozófiával: *Lukács and Heidegger*. Trans. William Q. Boelhower. Routledge & Kegan Paul, London–Boston–Henley, 1977. 2. ssk. old. Vö. Karl Jaspers: *Filozófiai önéletrajz*. Ford. Bendl Júlia. Osiris, Bp., 1998. 102. old.

31 ■ Vö. Norman Malcolm: *Ludwig Wittgenstein*. Oxford University Press, London – New York – Toronto, 1958. 16. sk., 25. ssk. old.

32 ■ Az első kötet már megjelent: Vajda Mihály: *Fiatalkori írások*. Kalligram, Pozsony, 2013.

miképp sem adható, de nincs is a tarsolyomban a végiggondolt felelet. Egyesek egyszerűen nem jutottak el ebbe a stádiumba (Marx és Nietzsche?), mások meg úgy gondolták, hogy az általuk feltártakra nem lehet (Kierkegaard?) vagy nem érdemes (Wittgenstein és a kései Heidegger?) „rendszer” építeni.

Akár alátámaszthatók ezek a sejtések, akár nem, annyit határozottan állíthatunk, hogy a formabontás mögött a modernitás elutasítása húzódott meg, ami éles cezúrát von közéjük és a modernitás igazságait kétségbe nem vonó, azokra filozófiai konstrukciókat építő (vagy legalább természetüket, következményeiket megvilágítani törekvő, a köztük lévő egyes inkoharenciákat feloldani kívánó) filozófusok közé. A két csoport között antinomikus világnézeti különbségek óhatatlanul is kölcsönös indulatokat keltenek.

Mindezzel nem kívántam azt állítani, hogy Vajda Mihály nagy filozófus. (Alighanem korai is volna még

erről dönteni.) Azt azonban igen, hogy a róla ítélkező nem takaríthatja meg a számvetést a munkáival, arra hivatkozva: elég egy pillantást vetni az írásaira, s már formájukból és stílusukból is kitetszik, hogy komolytalan dologról van szó. S még valami: Vajda egészen biztosan rendelkezik a nagy filozófusok egyik szükséges tulajdonságával, a bátorsággal. Hiszen jól eléldelgelhetne ő úgy is, mint a német fenomenológia vagy a felsorolt nonkonformisták tudós és szellemes elemzője; fölteszem, nemcsak Magyarországon, hanem Némethonban is.

A Kalligram Kiadó elkezdte az életmű legfontosabb darabjainak kiadását.³² Ha a sorozat a végére ér, négy vaskos kötetet vehetünk a kezünkbe. Ezek fölkerülnek a könyvtárak polcaira, s néhány évtizedig leveheti majd őket onnan a formai kísérletektől nem idegenkedő, a szellemi nonkonformizmushoz és az intellektuális kalandokhoz vonzó olvasó. □

KRITIKUS FELHANG

FEHÉR KATALIN

Pernye András

Budapest hangversenytermeiben

Válogatott zenekritikák 1959–1975

Szerk. Mikusi Balázs

Gondolat Kiadó, Budapest, 2012. 411 oldal, 3200 Ft

Mikusi Balázs kötetének megjelenése nem csak a szűk értelemben vett szakma számára régóta várt esemény, hiszen elsőként teszi szélesebb közönség számára hozzáférhetővé Pernye Andrásnak a *Magyar Nemzet*ben megjelent zenekritikáit. Pernye kora „sztárkritikusának” számított abban az értelemben, hogy karakterénél, egyéniségénél fogva és a *Ki mit tud?* zsűrijének tagjaként hírnevet szerzett – kitágítva ezzel a klasszikus zenekritikusi szerepkört. Most számba vett koncert-összefoglalói 1959 és 1975 között jelentek meg *Egy hét Budapest hangversenytermeiben* címmel, az előadáshelyszínek változása miatt pedig, így elsősorban a nyári hónapokban, többször alkalmazták a *Zenei jegyzetek* megnevezést is, illetve a Budapesti Zenei Hetek alatt a rovat felvette az eseménysorozat címét. Egy-egy vendégművész látogatásakor azonban gyakran az előadó nevét használták címmegjelölésként. Az írások hetente, a szombati számban jelentek meg, a kulturális témákat feldolgozó beszámolók között. Rendezvények látogatása miatt a rovatban többször helyettesítette Pernyét Pándi Marianne zenetörténész, aki 1974-től át is vette a tiszttét a sorozatban. Pernye András munkássága idejekorán befejeződött, 2013. november 19-én lenne 85 éves.

Mikusi több mint 150 írásból álló válogatást készített, hét nagyobb tematikus egységre osztva a kritikákat, amelyeket a fejezeteken belül csupán a megjelenés dátuma és (elvértve) az előadó nevét jelző címek tagolnak. A válogatás elve ahhoz a nézethez igazodik, miszerint a kritikátörténész feladata nem a kritikusai ítéletek ellenőrzése, hanem a bennük rejlő normák feltárása. Ezenfelül a szerkesztő a kritikák irodalmi értéke szerint válogatott, amelyet – mint az utószóban írja – a máig ismert, jelentős művészekről szóló beszámolók hordoznak. Itt némi ellentmondás érződik mind a szerkesztői szándék megfogalmazásában, mind a válogatásban. Mikusi ugyanis elismeri, hogy Pernyét ironikus humora tette igazán híressé, sőt ezekben a művekben tükröződik leginkább írói kreativitása, a kötet legnagyobb részét

mégis a nagy művészekről készített, elismerő írások teszik ki. Hiányérzetünk támad, hiszen így számos olyan jelentős kritika maradt ki, amelyekben Pernye igazán megcsillantja szatirikus sokszínűségét és vitriolos szellemét. Jelen kötetből nem tűnik ki, de a MÁV Szimfonikusok például ritkán nyerte el műbírálói jóindulatát, ugyanakkor hangsúlyozta szereplésük kultúrpolitikai jelentőségét, fontos szerepüket a néptömegek zenei nevelésében és az ismeretterjesztésben.¹ Ironikus megjegyzéseit a zenepolitikai érdek ellenére sem rejtegeti, kifejti például, hogy Lukács Miklós karmester elképzeléseit finoman összehangolta a zenekar technikai képességeivel, azaz a szokásosnál lassabbra vette a darabot. Ezzel mintegy ítéletet is mond a zenekar színvonaláról.² Pernye kritikusai attitűdje mintha pontosan követné Molnár Jenő Antal utasításait: „a zenekritika minden mást megelőző célja az, hogy – elolvassák!”, „Szívesen, érdekesen, vonzón írájál. A szakmai nagyképűség és fennhéjzás esetleg bámulatra méltó, de semmi esetre sem az elolvasásra.”³ Molnár figyelmeztet arra is, hogy „fenegyerekes kritikát könnyebb írni”, a becsmérlő jelzők örökké frissek, újszerűek, mindig újult erővel hatnak, míg a dicsérő epithetonok megkopnak az idők folyamán. Nehezebb szépen, újszerűen dicsérni, mint szellemesen kikezdeni valamit.⁴ Pernye azonban ítéleteiben mindenekelőtt szolidáris, figyelembe veszi a körülményeket, ha függetlenek az előadótól. Az akusztikai viszonyokat, technikai hiányosságokat, az előadócserét vagy betegséget szóvá teszi, ha negatív ítéletet alkot.

1 ■ Pernye András: *Egy hét Budapest hangversenytermeiben*. *Magyar Nemzet*, 1961. január 9.

2 ■ Pernye András: *Egy hét Budapest hangversenytermeiben*. *Magyar Nemzet*, 1961. február 22.

3 ■ Molnár Jenő Antal: *A zenekritika – A kritika mesterei – A kritika mestersége*. Zeneműkiadó, Bp., 1965. 129. old.

4 ■ *Uo.* 132. old.

5 ■ Pernye András: *Az általános műveltség és a zenei művelődés*. In: *uó: A nyilvánosság*. Zeneműkiadó, Bp., 1981. 41–55. old.

6 ■ *Uo.* 53. old.

7 ■ Vö. K. Ludwig Pfeiffer: *A mediális és az imaginárius*. Ford. Kerekes Amália. Magyar Műhely, Bp., 2005. 20–28. old.

8 ■ Gerhard Neumann – Günter Oesterle: *Bild und Schrift in der Romantik*. In: *uók* (Hrsg.): *Bild und Schrift in der Romantik*. Königshausen & Neumann, Würzburg, 1999. 12. old.

9 ■ Vö. Pernye András: *Zenei jegyzetek*. *Magyar Nemzet*, 1961. július 22. A kritikus Carl Orff művének kérdésére – „Mire lesz jó ez a Hold?” – adja válaszul: arra, hogy a közönség „gondtalanul izlelgesse ezt a bajor szakács által készített pasticcio-t”.

Ugyanakkor Mikusi válogatásának tagadhatatlan érdeme, hogy bemutatja, Pernye miként tudott „szépen dicsérni”. Az elsők között ismerte fel, hogy a zenei élet szakmai részében kevésbé járatos, de zenekedvelő közönség számára másképpen kell írni, közérthetőségre kell törekedni a fogalmi nyelvhasználat prioritásával szemben.

A LÁTHATÓ ZENE

A kritikus legnagyobb kihívása annak megoldása, hogyan lehet tehát szavakkal rekapitulálni olyan előadásiélményt, amelyet az olvasó nem élt át. Ehhez társul még a zene önmagából fakadó nyelvi megfoghatatlanságának nehézsége. Valójában a metaforikus, a fogalmi és – új elemként – a köznyelvi beszédmód keveredik a zenekritikákban, arányuk tükrözi legjobban, hogyan értelmezi feladatukörét a kritikus, illetve milyen írói és evokatív képességekkel rendelkezik. Pernye úgy véli, „az emberek feje zsúfolásig telve van zenei ismeretekkel. Zene viszont alig, vagy egyáltalán nincs benne.”⁵ Ennek egyik okaként az írók túlzott szakmaiságát nevezi meg, akik egzakt módszerrel írják le a művek hangrendszerét, formáját. Úgy véli, a hallgatók és olvasók egy részét ezek a szakmai kifejezések elriasztják a zenétől, mivel elhitetik velük, hogy nélkülük nem élvezhetik a zenét. Fontosabb a művek hangulatának, érzelmi világának és mondanivalójának feltárása, mivel ez kelti fel az igényt az alaposabb megismerésre. „A zene belehal abba, ha szakmai üggyé válik!”⁶ Pernye a mennyiséggel szemben az ismeretek minőségét hangsúlyozza, illetve azt, hogy úgy kell írni a zenéről, hogy az ismeretközlés ne váljék teherré vagy érthetlenné a laikus olvasóközönségnek sem.

A zene nyelvi megfoghatatlansága tulajdonképpen azonos az *ekphrasis* problémájával, ezúttal azonban nem a vizuális, hanem a *hangzó* leírása. Zenei alkotások irodalmi leírására pedig Pernye munkáiban számos alternatívát találhatunk. A zenéről szóló beszéd metaforakészletének régi problémája, hogy az egyes művészeti ágak hogyan tudják a másik elemeit megjeleníteni.⁷ Ezért lehet semmitmondó egy

zenekritika, ha nem tud új metaforákat alkotni, ha sztereotípiákkal él. Pernye kétségkívül arra törekszik, hogy kilépjen a zenekritika viszonylag zárt nyelvi teréből, ugyanakkor a Mikusi által kiválasztott írások úgy merítenek más művészeti ágakból, hogy a giccs szó még csak eszünkbe se jusson. A romantikus metaforák Pernyénél nem elsősorban az írás esztétikai értékének növelésére szolgálnak, hanem az élmény átadására, a zene lényegének megfogására. Az olykor

érzelmes benyomást keltő alakzatoknak nagyon pontos céljuk van. Pernye azért is választja metaforáit más művészeti ágak szókincstárából, hogy elérje a koncerten jelen nem levő olvasót. A közös tudásra alapoz, amelyben a szavaknak hangulati értékük van. Neumann és Oesterle a romantikától eredezteti a nyelvi megfoghatatlanságot, és azt állítják, betű, hangzás és kép nyelven belüli játékaról van szó az irodalom, a zene és a képzőművészet specifikus jelei között.⁸ Ahogy a műfajban megszokott, Pernye is gyakran nyúl a festészet szavaihoz: „a gyengéd vonalakkal megrajzolt”, „pasztellszínekben tündöklő” jelzők a hangzás és a kép közötti megfelelések lenyomatai. Elégedetlenségét fejezi ki, amikor a Sibelius-műsorról azt írja, szinkultúrája behatárolt, „zenei színei végső soron a világosszürkétől a sötétbarnaig húzódnak” (77.

old.). Hasonlataiban is gyakran nyúl a képleíráshoz: Dino Ciani részletmegoldásai olyan hatást keltenek, „mint egy tárlat remekművé, egymással össze nem függő képei” (27. old.). Olykor úgy alkot portrét, hogy közben belehelyezkedik a szobrász szerepébe. A zenei írásokban általában véve nem ritka, hogy az előadás által kiváltott hatást gasztronómiai kifejezésekkel ragadják meg. A kulináris és a zenei élmény hasonlóságán túl, az alkotói folyamatra vonatkozó nyelvi eszköztár is tartalmaz azonos elemeket. Pernye visszatérő megoldása a *pasticcio* szó gasztronómiai, illetve zenei értelmével való nyelvi játék. Ennek mindössze egy leegyszerűsített, humortalan formájával találkozhatunk a jelen gyűjteményben.⁹ Briliáns asszociációs készségét mutatja Richter játékaról adott jellemzése: Dickens humorra Dosztojevskij interpretációjában (104. old.).

KRITIKUSI NORMÁK

A szelekciónak mindig megvannak az áldozatai, hiszen az előre lefektetett szempontoknak vagy a gyűjtés során kialakuló kritériumoknak nem megfelelő írások is hordozhatnak kimagasló értékeket. Az ilyen esetekben megy a végeredmény rovására az a szerkesztői meggyőződés, hogy a kötet csak a kritikus-i önisméltések kigyomlálása után tarthat számot a nagyközönség érdeklődésére. Az ismétlések mellőzése alapvető követelmény a szerkesztővel szemben, bizonyos tendenciózusan előkerülő motívumok viszont lenyomatai a kritikus-i értékrendnek és stílusnak. A szövegek olvasása során felsejlő, retorikailag ismétlődő vagy párhuzamba állítható motívumok árnyaltabb képet adnak a szerzőről, ám kétségkívül nehezen illeszthetők be egy olyan sorozatba, amely irodalmi értékük alapján veszi őket számba. A szerkesztő ezúttal viszonylag ideális megoldást talált. Az egyes írásokot a tárgyalt műfajok szerint osztotta hét nagyobb csoportba (Zenekari hangversenyek – Zongoraestek – Kamarazene – Ária- és dalestek – Régizene – Modern zene – Dzsessz). Az első, több mint hetven kritikát felvonultató fejezetből éppen terjedelme miatt nehéz levonni általános következtetéseket, ezért Mikusi a tematikusan összetartozó írásokat egymás mellé helyezi. Így már az első írásokból világossá lesz az olvasónak, melyek azok az újságírói normák, amelyeket a kritikus magára nézve követendőnek tart, azaz pontosan mit vár el az interpretációtól, illetve a művésztől. Fontos az ítéletek karakteressége és belső koherenciája, vagyis hogy az ítézés ízlése és értékvilága kiismerhető, kiszámítható legyen.¹⁰ A zenekritika sajátos helyzetét adja a másfajta recenziókhöz képest, hogy rendkívül sokféle zsinórmértéke, szabálya van annak, hogy a zenében mi a szép, és mi a csúnya, mi a jó, és mi a rossz.¹¹ Az olyan vizsgálható fogalmaknak is, mint arányosság, harmónia vagy hangzás, igen laza jelentése van, ráadásul a kritika természetesen kapcsolatban van az axiológiával. Lényeges, hogy az olvasó lássa a kereteket, amelyekben az egyes művek elhelyeztetnek. A különbség mindig abban mutatkozik meg, hogy a kritikus milyen nyelvi-irodalmi eszközökkel fejezi ki a véleményét. Pernye András írásaiból egyértelműen kirajzolódik, hogy az interpretációnak mely részleteire figyel koncerthallgatás közben, illetve, hogy ezeket milyen értékskálához mérve ítéli meg. A szövegekből két fő esztétikai kategória tűnik ki: az előadói virtuozitás és az, amit „muzikalitásnak” mondanék. Előbbihez sorolom a technikai megvalósítást, a hangtisztaságot, a dallamjátékot és általában a zenélés formai elemeit. Utóbbi fogalommal – úgy vélem, Pernye András értelmezésével megegyezően – a művész sajátos, hagyományos úton nem tanulható zenei érzékét jelölöm. A két értékelési szempont viszonyát világítják meg például Pernye András Vlado Perlemuterről szóló szavai: „az előadóművészet valóságos problematikája a technikai analízis útján járva csupán megközelíthető, de a maga teljességében meg

nem ragadható.” (141. old.) Szükség van tehát valamilyen többletre a technikai képzettségen és pontoságon túl, ami a zenei élményt teljessé teszi. Pernye az előadás összhatására fókuszál, ahogy a laikus közönség is teszi, holott képes minden aspektusáról érdemben nyilatkozni. Nála az igazi művész nem a hibátlan zenész, hanem akiben megvan az a képesség, hogy a megvalósítás formai jegyei helyett magáról a zenéről beszéljen. Pernye csak a zenére koncentrált. Ezt példázza sokat emlegetett, sajátos humoráról is tanúskodó mondata Richter egyedülálló technikájáról, amely azonban csak akkor tűnik fel, ha a hallgató elszakad a darabtól, és a technikára koncentrálni. „De vajon nem kár a drága időért, amikor Lisztet magát hallhatjuk?” (21–22. old.)

Dávidházi Péter az irodalomkritikákról írva jegyzi meg, hogy a kritika normatív értékelés és értékelő normaképzés egyaránt.¹² Ez érvényes a zenei írásokra is. A normák feltárásához érdemes megnézni, hogy a kritikus munkásságában van-e a normákat meghatározó viszonyítási vagy kiindulási pont. Létezik-e számára olyan, mindenki számára hozzáférhető műalkotás (vagy előadóművész), amely (vagy aki) megállapítja a szépség, az esztétikai érték fokmérőjét, még ha egyértelmű is, hogy az ilyen remekmű inkább csak megközelítő eszmény, semmint elérhető valóság. Pernye András számára Fischer Annie zongoraművész volt a viszonyítási pont. Nem hozzá hasonlít, hiszen a művészetben „az összehasonlítás sohasem jelenthet értéktéletti kategóriát” (58. old.), de benne látja megtestesülni azokat a normákat, amelyeket egy előadás hallgatása során figyelembe vesz. Nevezetesen azt, hogy a virtuozitás nem minden. Ez a megállapítás azonban aligha igazolható csupán a most elemzett kötetet forgatva. Mikusi érthető módon csupán egyik bírálatot emel be Fischer Annie-ről. Alakját Pernye minden alkalommal mitikus magasságokba emeli, ha róla ír, nem vonakodik a közhelyszámba menő kifejezések használatától sem.

Jól kivethető Pernye értekezésekben is kifejtett előadás-történeti álláspontja. Ojsztrah és Richter összehasonlításában például felvázolja az előadó-művészi attitűd két pólusát. Ojsztrah ars poeticája szerint „az alkotás folyamata azzal, hogy a zeneszerző a művét befejezte, lényegileg befejeződött”, az előadónak a végeredmény felől kell közelítenie a műhöz annak a tudásnak a birtokában, hogy a felmerülő konfliktusok a darabban meg fognak oldódni. Ezzel szemben Richter szerint a pódiumon újra kell teremteni az alkotófolyamatot. Pernye álláspontja még világosabban kirajzolódik, amikor az objektív és a szubjektív előadói iskola jellemzőit ütközteti. Az előbbi szerint

10 ■ Rényi Péter: Kihez tartás végett. *Élet és irodalom*, 2003. 9. szám (http://es.hu/2003-03-03_nyilt-level)

11 ■ Vö. Molnár: *i. m.* 1965. 5–7. old.

12 ■ Dávidházi Péter: *Hunyt mesterünk. Arany János kritikus-i öröksége*. Argumentum, Bp., 1992. 25. old.

13 ■ Vö. Pernye András: A látható zene. In: *A nyilvánosság*, 272–283. old.

14 ■ Vö. Pernye András: *A jazz*. Gondolat, Bp., 1964.

beszéljen maga a darab, míg a romantikus szemlélet értelmében az előadó maga is alakítja a művet. Egyértelművé válik, hogy Pernes melyik oldalt képviseli, amikor Richtert és Fischer Annie-t említi a szubjektív iskola képviselői között.

Minden válogatáskötet a szerkesztő ízlését tükrözi, mégis sajnálatos, hogy a látványt és ezzel összefüggésben az élőzene fontosságát hangsúlyozó írások közül csupán egy-kettő került bele a válogatásba. Már csak azért is, mert az egyik legnagyobb zenekritikusi dilemma, hogy releváns-e a hangversenyek látvány-elemeinek, a körülményeknek a leírása. Pernes külön tanulmányban is foglalkozik a kérdéssel, álláspontja szerint azok a támadások, amelyek a zenekritikák látványelemekre kitérő részeit kérdőjelezzik meg, valójában a hangversennyel velejáró külsőségeket méltatják. Hiszen ha a közönségre egyaránt hatással vannak auditív és vizuális mozzanatok, miért kellene a kritikusnak elzárkózni előlük? Mi több, az otthon ülő, de a kritikát olvasó érdeklődő csak akkor alkothat a lehetőségekhez képest objektív képet az előadásról, ha ehhez megkap minden szükséges információt.¹³ A kritikusnak főként abban az esetben célszerű kitérnie a megjelenítés értékelésére, amikor az levon az interpretáció zenei értékéből: „A hallgatónak – vagy talán inkább a nézőnek – szégyenkezhetnékje támad Pearson kimeresztett szeméitől és számos hiperromantikus zenei eszközétől.” (362. old.) A vizuális mozzanatok azért nem maradnak ki teljesen a gyűjteményből, az előadó személyisége, külső megjelenése egy sor kritikában hangsúlyosan szerepel. Az egymáshoz közel eső példákból pedig nyilvánvalóvá válik, hogy Pernes értékrendje szerint a jó előadóművész „rokonszenves”, „szimpatikus”. A látvány és a közönség reakcióinak megragadása Pernes élőzene iránti elkötelezettségéből vezethető le. Érvelése szerint a muzsika *itt és most* keletkezik, áttételek nélkül, Richterről szóló írásaiban ennek megfelelően többször is hangsúlyozza, hogy soha sem hallottuk tőle kétszer ugyanazt a művet. Kisebb önálló csoportot alkotnak azok a szövegek, amelyekben fontos elem a zene hallgatóra tett hatása. Válaszlehetőségeket nyújt olyan kérdésekre, mint hogy miért is jó zenét hallgatni.

A kötet végi kisebb fejezetek nem irodalmi értékük miatt kerülhettek a válogatásba, hanem mert jól tükrözik Pernes álláspontját. A dzsesszről született kevés beszámoló is jól mutatja, hogy a korszakban még kisebb népszerűségnek örvendett a műfaj, azonban Pernes számára külön jelentősége volt.¹⁴ Így van ez a régizenevel is. Két dilemma körvonalazódik a begyűjtött írásokból: korabeli vagy új hangszerekkel ildomos-e előadni a régizenet, illetve kell-e korszerűsíteni a hangzásvilágot, vagy elég ugyanúgy előadni, ahogy az elődök tették. Pernes a „muzeális” darabokkal szemben a felélesztés mellett teszi le a voksot. Más a helyzet a modern muzsikával. Szerinte ez csupán akusztikus kísérlet, szinte minden recenzióban megfogalmazódik, hogy az előadás örömtelen és egyhangú,

a modern zenét leggyakrabban az „unalmas” jelzővel illeti. Sajátos humorát is előszeretettel csillogtatta meg az elektromos zenei produkciók megítélésében: „Egy 38-as sebességű kitűnő Telefunken-magnetonfon, valamint két nem kevésbé kitűnő hangszóró és egy tekercs Agfa FR-hangszalag jóvoltából három »kompozíció« bemutatójában gyönyörködhattunk. (Szerencsére a technikai berendezés nagyszerű formában volt!)” (342. old.) Ahogy a „Ki mit tud?”-ban is mondta: „Nem azért muzsikálunk, hogy ne legyen csend.” Ez a mondat köszön vissza 1971-es kritikájában is a modern zenéről (359. old.).

A tematikus csoportosítás egyik lehetséges hátránya, hogy kevésbé követhető nyomon a kritikus viszonyulás változása. Az *Egy hét Budapest hangversenytermeiben* a hangversenyélet heti eseményeit szemléli, ezért ritka egy-egy előadás részletesebb elemzése. Ha a *magyar nemzetes* kritikák egészét nézzük, e tekintetben megfigyelhető némi változás Pernes András korai és a hetvenes években keletkezett szövegei között. A sorozat indulásakor egy alkalommal akár négy-öt eseményről is ír, ezeken belül pedig majdnem az összes fellépőt, közreműködőt méltatja egy-két szóval. Ez a szemlélő beállítódás olyan kifejező jelzőket igényel, amelyek önmagukban elárulnak valamit az előadóról, és nem keltik a kötelező seregszemle érzését. A hatvanas évek végétől Pernes írásai elemzőbbé válnak, tartalmukban és formájukban a szakkritikákhoz közelednek, nyelvezetük azonban megmarad a napilapolvasót célzó írások közérthetőségénél. Mikusi válogatása is – amely a fejezeteken belül kronologikus sorrendet követ – ezt támasztja alá: a hatvanas évek elejéről csak a leglényegesebb írásokat emeli be.

JÓL MEGVÁLOGATOTT SZAVAK

A szerkesztési elv egy másik központi törekvése, hogy megalkossa az olvasó számára a kritikus portréját. Pernes legfőbb védjegyévé közérthetősége vált. A zenekritika korábban meghatározó felfedező feladatának háttérbe szorulásával új szerepköre alakult ki: a mű komoly témáit mutassa be könnyen befogadható módon. A hatvanas években kibontakozó zenekritikai vitában Maróthy János a „rég” kritika két alapvető hiányosságát említi. Vagy csak a jól tájékozott koncertlátogatókhoz szól, s akkor elburjánzik a szövegekben a ködös esztetizálás; vagy az erősen „taxatív” kritika a külsőségeket ragadja meg, és nélkülözi a tudományos kritériumokat. Ebből kiindulva követeli, hogy a kritika szólítsa meg és tanítsa a muzsikával csak most ismerkedő közönséget.

Pernes András írásait sem az ismeretterjesztés dominanciája jellemzi, hanem az élményszerű, szórákkozató fogalmazásmód, amellyel megnyeri a zeneéletben járatlan olvasókat is. Az összefoglalókban szem előtt tartja, hogy a zenei élet szakmai részében kevésbé járatos, de zenekedvelő közönség számára másképpen kell írni, s ez a közölt információk jellegére is kihat. Pernes azzal, hogy megvilágítja a zenetörténeti hát-

teret, emlékeztet arra, hogy az előadás maga is interpretáció. Úgy akarja átadni a zenei élményt, hogy az olvasó azt érezze, a valóságban is átélte azt. Dávidházi szerint minden iskolázott kritika elemi ismerve, hogy tisztázza, ki a beszélő, és hogyan viszonyul a közvetített mondanivalóhoz.¹⁵ Pernye Andrásnál a többes szám első személyű grammatikai alany szólal meg. A közönséggel való azonosulásra, a közös vélemény kifejtésének szándékára utal ez a fogalmazási mód.

Hogy az olvasó teljes képet alkothasson, bemutatja a koncert releváns látványelemeit, és tudósít a körülményekről. Elkoptatott metaforák helyett gyakran inkább fejlődéstörténettel magyaráz. Ugyanakkor visszatérő nyelvi megoldás, hogy a zenei élményt és interpretációt valamilyen transzcendens jelenséghez hasonlítja. Az előadó gyakran „megbűvöli” vagy „hipnotizálja” a hallgatóságot. A karmester varázslóként tűnik fel, aki képes megérinteni és földöntúli állapotba hozni a közönséget. Az élmény és a zenei tartalom leírásának ötvözetéhez szintén használ a bűvölet, a varázslás témakörébe tartozó trópusokat. A természetfölötti elemek között szerepelnek a mitológiából kölcsönzött kifejezések, amelyekkel mitikus magasságokba emeli a hallottakat. Ojsztrah játéka „a hegedű apoteózisa” (165. old.). Egyik kritikájában maga is felteszi a kérdést, nem tulajdonítunk-e valamiféle misztikus szerepet a karmesternek? (83. old.) Charles Münchről pedig már azt írja, hogy a zenekari varázslók fajtájába tartozik, megbűvöli muzsikussait. Produkciója kapcsán Pernye eljátszik a francia *chanter*, ’énekelni’ és *enchanter*, ’varázsolni’ szavak összefüggéseivel. A gondos szerkesztői munkának köszönhetően tehát a jellemző motívumok ismét egymás mellé kerültek. Előszóval hív segítségül természeti képeket: Henryk Szeryng játéka úgy hat, mintha a természeti elemek társalognának velünk (66. old.), Zubin Mehta mozdulatait kemény puhaság jellemzi, ahogy a tigris ugrik vagy lép (55. old.).

ÁTALAKULT FUNKCIÓK

Mikusi Balázs a koncertek időpontjainak feltüntetésével is segíti az olvasót. A kötet végén időrendi mutató jelzi azokat a hangversenyeket, amelyekről Kroó György *A mikrofonnál Kroó György* című kötetében is szerepel beszámoló. Így lehetőség nyílik a kritikák összevetésére, illetve a névmutatóval kiegészítve a különböző irányú kutatásoknak is nagy hasznára válhat a gyűjtemény. Ami Pernye megjelent műveit illeti, érdekes lett volna a vonatkozó tanulmányok egyes gondolatait akár lábjegyzetben kiemelni az egyes írásoknál, így mindkettő értelmezését gazdagíthatták volna az egymással találkozó gondolatok. Pernye András ugyanis azon zenekritikusok közé tartozik, akik az értekező művekben szakszerűen, didaktikusan megfogalmazott meglátásaikat közérthetően be tudják építeni kritikáikba. A hiánypótló válogatás szerényebb kötésben jelent meg, a gyengén rögzített lapok nem inspirálják a többszöri forgatást.

Habár a „pernyusi” jelenség alapeleme „a felületes előadót kiméretlen iróniával megsemmisítő értelmiségi attitűd”, a válogatás érdeme, hogy nem uralkodnak el benne a sértő bírálatok és az utókor által megcáfolt ítéletek. Nem hatásvadászattal kíván célt elérni. Ma is aktuális Pernye András előszónak beemelt tanulmánya, amelynek zárómondata nemcsak az elmúlt korok művészeinek szól, kérve: „hagyjanak minket megbukni!” A kritikus céltábla lett, a művész magának új szerepkört tulajdonít. Az utóbbi években ezek a kérdések az úgynevezett Fáy-vita kapcsán kerültek ismét felszínre. Fáy Miklósnak a Schiff András koncertjéről írt bírálatát körül kialakult vita felvetette a zenekritika műfajának, feladatainak és funkciójának, illetve a kritikai nyelvnek a kérdését. Továbbgondolásra érdemes eleme voltaképpen nem a Schiffet érő bírálat hitelességének kérdése, hanem azok az előkerülő aspektusok (a kritikatípusok sokfélesége, a célközönség meghatározása, a kritika mint írásmű problémája), amelyek rávilágítottak a zenekritika helyzetének kettősségére, illetve e helyzet időbeli változásaira.¹⁶ A két tábor érveiből kissejlik, hogy valójában a kritikus szerepét látják másképp.¹⁷ A vita rávilágított, hogy valójában nem a bírálat hitelessége buktathatja meg a kritikát, hanem a hiányzó irodalmi értéke, pontosan kirajzolódó esztétikai elvei és közérthetősége. A változásban közrejátszik az a kulturális és társadalmi kontextus, amelyben a zenekritikus működik. A rendszerváltás utáni kulturális áradatban nehéz láthatóvá tenni a műveket, és felkelteni az érdeklődést a nagyobb szellemi erőfeszítést igénylő művészet iránt. Ebben a helyzetben a szűk szakmai szemlélet nem szolgálja a zene érdekeit. A mai kritikák nagy részében a hangsúly a közönség nevelése és a zenei élettről való átfogó tudósítás dominanciája helyett a szórakoztatásra helyeződött át, olykor ok nélkül mozgósítva a nyelv alsóbb rétegeit. Pernye András már a hatvanas években felismerte, hogyan közöljön ismereteket úgy, hogy egyúttal rá is hangolja az olvasót a zenére, a beszámoló pedig irodalmi értéküknél fogva a laikus számára is élvezetes olvasmányt nyújtsonak. Írásai e téren példaként állíthatók a mai kulturális dömpingben tevékenykedő zenekritikusok számára. □

15 ■ Dávidházi Péter: A kritika iskolázottsága. *Holmi*, 1994. 3. szám, 444–453. old.

16 ■ Vö. Gács Anna: Tudós kritikusok, kritikusegyenlőségek, mezei kritikusok és kritikus fogyasztók. In: Bárány Tibor – Rónai András (szerk.): *Az olvasó lázadása?* Kalligram – JAK, Bp., 2008. 54–55. old.

17 ■ J. Győri László: Nyílt levél. *Élet és irodalom*, 2003. 9. szám (http://fidelio.hu/klasszikus/lapszemle/nyilt_level559)

SIKERES HANYATLÁSTÖRTÉNET

LAKI MIHÁLY

Tadeusz Kowalik:

From Solidarity to Sellout

The Restoration of Capitalism in Poland

Monthly Review Press, New York, 2011.

366 oldal, \$17.95

A magyarországi szocialista rendszer összeomlásának éveiben – 1989–1990-ben – nemcsak a politikai és a gazdasági helyzet, de a civil szerveződések, az alakuló pártok és programjuk – és a változás esélyeit latolgató, megfogalmazó értelmiségiek álláspontja is gyorsan változott. (Feledjük most a gyakorlott köpönyegforgatók szokásos, és ezekben a viharos években a szokásosnál intenzívebb működését.) A reformerek, ellenzékiek korábban adottságnak tekintették, egyesek közülük őszintén remélték, hogy a létező szocializmus tartósan fennmarad, és élhetőbbé tehető. 1989-ben azonban, sokunk őszinte örömeire és meglepetésére, a rendszer és ezzel a reformdiskurzus véget ért. A reformerek programjai, a demokratikus ellenzék laza csoportjaiban, kapcsolati hálóiban tevékenykedők szókészlete, elképzelései, tervei is jelentősen módosultak ezekben a hónapokban. A „jövő mérnökei” immár a szocializmus utáni társadalmi-gazdasági rendszer programjait állíthatták össze.

Rövidesen felszínre kerültek az addig mellőzött, taktikai okokból elfojtott nézetkülönbségeik. Ha majd megírják a diskurzus változásának történetét, aligha maradnak említetlenül a kapitalizmus ellenzőinek (hazai szóval: a harmadikutasoknak) és a magántulajdon túlsúlyán, valamint a többpárti demokrácián alapuló rendszer híveinek – korábbi harcostársaknak – vitái és szakításai. Ez a konfliktus éppúgy nem került el a liberális, mint a baloldali vagy a nemzeti-konzervatív csoportosulásokat, szervezeteket, pártokat.

1 ■ http://www.multkor.hu/20090206_gdanskban_kezdodott_a_lengyel_rendszervaltas_pldx=2

2 ■ A kerekasztal-tárgyalásokat a nagyközönség előtt nyitottan tartották. Az ellenzék képviselőiben jelen volt többek között: Jacek Kuroń, Lech Wałęsa, Jarosław és Lech Kaczyński, Jan Olszewski, Janusz Onyszkiewicz, Jan Rokita, Tadeusz Mazowiecki, Andrzej Stelmachowski, Adam Michnik. A kommunista koalíciót Aleksander Olechowski, Leszek Miller, Andrzej Olechowski, Czesław Kiszczak, Stanisław Ciosek és mások képviselték.

LENGYELORSZÁG: A VISZONYÍTÁSI ALAP

A múlt század hetvenes–nyolcvanas éveiben a magyar értelmiség és fiatalság egyik kitüntetett úti célja volt Lengyelország. Nem a környezet rémes állapota, az üres és piszkos üzletek, vendéglátó-ipari egységek, a rozsdás villamosok miatt kerestük fel a lengyel városokat. A lengyel kollégákkal konzultáló magyar közgazdászok sem a gyors eladósodás, a vágató infláció és a Magyarországon elképzelhetetlen áruhiány gazdaságpolitikájának titkait kívánták ellesni.

Miért a kitüntetett figyelem? A kérdésre nincs egyseges válasz. Engem a lengyelek (ne ragadjon el a megszépítő emlékezés, legyünk pontosak: sok lengyel) tartása, viselkedése, a lengyel társadalom működési módja vonzott elsősorban. A krakkói várfalhoz támasztott nonfiguratív festmények, a rossz minőségű textilből (ki tudja, hol) készült, de a legutolsó olasz divatot követő ruhák a bevásárlószatyraikat állandóan a kezük ügyében tartó nőkön, az illegális lapok, könyvek, kiállítások, performanszok és szemináriumok hatalmas mennyisége, a tömegmozgalmak, a sztrájkok és mindenekelőtt az 1980-ban betiltott, de milliós tagsággal, kiterjedt szervezettel, töretlenül működő, legendás Szolidaritás szakszervezet. A párhuzamos társadalom és párhuzamos gazdaság Magyarországon (és a többi szocialista országban) elképzelhetetlen kiterjedése és befolyása.

Eltérő volt az érdeklődésünk, különbözőek az értékeink, de többnyire hasonló a következtetés: a nyolcvanas években Lengyelországban megroppant a szocialista rendszer, és ezért elsősorban ebben az országban számíthattunk érdemi változásokra. Jellemzően homályos ez a korabeli fogalomhasználat: mit is jelentett, jelenthetett akkor az érdemi változás?

1988-ban azután megtudtuk: „január elsején újabb áremelések következtek, az első sztrájkokra pedig áprilisban került sor, melyeket a hatalom a rendőrség segítségével szétvert. Augusztus derekán azonban elindult a láncreakció – a bányászoktól a hajógyáriakig egymás után sorra tették le a munkát. A pártvezetés belátta, hogy két lehetősége van: vagy a tárgyalások megkezdése, vagy a rendkívüli állapot kihirdetése.”¹ Alig nyolc nap után a szociális robbanástól tartó kommunista kormány beleegyezett a kerekasztal-tárgyalások szeptemberi megkezdésébe.²

A kerekasztal-megállapodást 1989. április 4-én írták alá. A legfontosabb posztulátumok a következők voltak:

- a szakszervezetek törvényesítése;
- a köztársasági elnöki hivatal bevezetése (amivel megszűnik a kommunista párt főtitkárának hatalma), ahol az elnök mandátuma 6 évre szól;
- a szenátus megalakítása;
- a választások kiírása;
- a választások rendjének, a lebonyolítás módjának meghatározása.

TADEUSZ KOWALIK (1926–2012)

Ki volt a 2012 júliusában, a könyv angol nyelvű változata megjelenésének napjaiban elhunyt Tadeusz Kowalik?

A búcsúztató emlékezősekből³ jellegzetes XX. századi közép-európai értelmiségi életpályát ismerhetünk meg. A második világháború pusztította Lengyelország elmaradott vidékén élő, szegény, falusi családból származó Kowalik a szocialista rendszer „új értelmiségének” mobilitási csatornáin jutott a varsói egyetemre. Jogot, majd közgazdaságtant tanult, és hamarosan két – napjaink fiatal közgazdászai, társadalomtudósai által kevésbé ismert – világhírű közgazdász, Oskar Lange⁴ és Michał Kalecki⁵ munkatársa, tanítványa, később, a nyolcvanas években, szellemi hagyatékkuk lelkiismeretes gondozója lett.⁶ Kowalik nem maradt beosztottja vagy örökös tanítványa Kaleckinek, hanem idővel szellemi partnere, majd szerzőtársa lett. Erről tanúskodik közös cikkük a kapitalizmus reformjáról⁷ vagy az az interjúsorozat, amelyben Kowalik többek között Keyneshez fűződő viszonyáról kérdezte Kaleckit.⁸

Kowalikot 1958-ban nevezték ki a vezető lengyel közgazdasági hetilap, a *Życie Gospodarcze* főszerkesztőjévé. „Tadeusz a felemelkedő értelmiségi elit (intelligencia) tagja lett, amely olyan XX. századi, különösen elismert és kritikus lengyel intellektüeleket foglalt magába, mint Leszek Kołakowski, Włodzimierz Brus, Kazimierz Laski és Adam Schaff.”⁹ A nemzetközi elismertség sem maradt el: Kowalik a hatvanas évek elején vendégkutató, elismert előadó a nagy-britanniai elit egyetemeken. Intenzív szellemi és munkakapcsolatba lépett az ottani egyetemi világ tekintélyes, baloldali keynesiánus közgazdászaival.

1968-ban azután módosult a Kelet-Közép-Európában nem ritka karrierpályája, megszűnt a „hatalom védte bensőség” – és nem folytathatta a vele járó

tevékenységeket¹⁰ (pl. kritikus háttér tanulmányok készítését a kormány gazdaságpolitikájáról, félhivatalos értelmiségi vitakörök és szemináriumok szervezését). A lengyel kommunista vezetés egyik szárnya, a Mieczysław Moczar tábornok vezette reformellenes nacionalistáké, ugyanis egy eszközökben nem válogató, anticionista – értsd antiszemita – kampány során ekkor számolt le a „revizionistákkal”, értsd értelmiségi, reformpárti, ráadásul zsidó ellenfeivel.¹¹ Az erőszakos tisztogatás hatására értelmiségiek százai, köztük Kowalik barátai, munkatársai is emigráltak. Őt kizárták a kommunista pártból azzal az indokkal, hogy Londonban találkozott Isaac Deutscher történelmessel, Lev Davidovics Trockij életrajzána írójával. 1968 után nem taníthatott a lengyel felsőoktatásban, nem publikálhatott lengyel folyóiratokban. Kegyes kivételként megjelenhetett a Rosa Luxemburgról írt könyve,¹² és továbbra is gondozhatta Lange, majd Kalecki műveinek kritikai kiadását. Tagja maradt a Lengyel Tudományos Akadémiának és a szovjet birodalomban (vagy ahogy akkor hívták, a szocialista világrendszerben) kivételesen engedékeny lengyel útlevelkiadási és utazásengedélyezési rendszer lehetővé tette, hogy időről időre nyugati egyetemeken ottasson.

A „hatalom védte bensőség” tereiből kizárt Kowalik a múlt század hetvenes éveiben már az illegális ellenzékben tevékenykedett. Aláírta az ellenzékieknek a pártkongresszushoz intézett nyílt levelét, előadásokat tartott a földalatti „repülő egyetemen”. Egyik kezdeményezője, alapítója volt az értelmiségiek és a munkások közötti együttműködés és szolidaritás legéndás szervezetének, az 1976-ban létrehozott Munkásvédelmi Bizottságnak (KOR).¹³

A romló élet- és munkakörülmények ellen tiltakozó munkások 1980 nyarán sztrájkba léptek a gdański Lenin Hajógyárban. A sztrájk gyorsan terjedt a lengyel tenger mellé többi városában, majd a bányavidékeken. Amikor az üzemi sztrájkbizottság Lech Wałęsa vezetésével megalakult, a KOR értelmiségi tagjai, köztük a tíz évvel későbbi átmenet kulcsfigurái – például Bronisław Geremek, Jacek Kuroń, Tadeusz Mazowiecki – csatlakoztak a gyárakat elfoglaló munkásokhoz. Ezekben a napokban Kowalikot is Gdańskban találjuk, „a vállalati sztrájkbizottság szakértőjeként részt vett a hajógyárban sztrájkoló

3 ■ <http://beyondthetransition.blogspot.hu/2012/08/tadeusz-kowalik-1926-2012.html>; <http://mrzine.monthlyreview.org/2012/11/010812.html>; <http://ifg.rosalux.de/files/2012/08/TADEUSZ-KOWALIK-obit-revised.pdf>; <http://monthlyreview.org/2013/01/01/tadeusz-kowalik-and-the-accumulation-of-capital>

4 ■ Oskar Lange magyarra lefordított művei: *Politikai gazdaságtan I-II*. KJK, Bp., 1965.; *Optimális döntések*. KJK, Bp., 1966.; *Bevezetés a közgazdasági kibernetikába*. KJK, Bp., 1967.

5 ■ Magyar nyelven is olvasható művei: Michał Kalecki: *Vállalatvezetés, tervezés, gazdasági növekedés*. KJK, Bp., 1966.; *A tőkés gazdaság működéséről. Válogatott tanulmányok 1955–1970*. KJK, Bp., 1980.

6 ■ Végtelenül leegyszerűsítve életművük legismertebb elemei: Lange a szocialista tulajdon- és elosztási viszonyokat a piaci rendszerrel kombináló modellt alkotott, ahol a tervezők legfon-

tosabb információi a piaci árak. Kalecki elsősorban a szocialista gazdaság növekedési problémáival foglalkozott. Mindketten fontos írásokat jelentettek meg a kapitalizmus fejlődési problémáiról is. Kalecki Keynesszel együttműködve, őt bizonyos kérdésekben megelőzve, előfutára és fontos továbbfejlesztője volt a keynesi gazdaságelméletnek.

7 ■ M. Kalecki – Tadeusz Kowalik: *Observations on the 'Crucial Reform'* (1971). In: *Collected works of Michał Kalecki*, vol. II, edited by J. Osiatynsky, Oxford University Press, Oxford, 1991.

8 ■ <http://monthlyreview.org/2013/01/01/tadeusz-kowalik-and-the-accumulation-of-capital>

9 ■ <http://beyondthetransition.blogspot.hu/2012/08/tadeusz-kowalik-1926-2012.html>

10 ■ A *Życie Gospodarcze*t mindössze két évig szerkesztette.

követelését támogató értelmiségi csoport munkájában”.¹⁴ Amikor a sztrájkolók 1980 augusztusában megalapították a Szolidaritás Független Szakszervezetet, a szakértők (köztük Kowalik) is tagjai lettek a kommunista világ első független érdekvédelmi szervezetének.

A szükségállapot 1981. decemberi kihirdetése és a Szolidaritás illegitalitásba kényszerítése után, a nyolcvanas években az Egyesült Államokban, Kanadában és Nagy-Britanniában tanított, de továbbra is a szakszervezet tanácsadója és programbizottságának tagja maradt. 1988–1989-ben támogatta a kerekasztaltárgyalásokat és a megálapodást, ám 1992-ben kilépett a Szolidaritásból.

A kilépését személyes és politikai konfliktusok sora előzte meg és kísérte. Kowalik ellenezte a sokkterápiára épülő Balcerowicz-tervet, és a privatizáció Lengyelországban alkalmazott módszereivel sem értett egyet. Különösen fájlalta, hogy a Szolidaritás és a szakszervezet értelmiségi holdudvara áldását adta a történetekre.

Kínálkozott a pályamódosítás nálunk sem ritka változata: vissza a szakmához, a tudományhoz. A szocializmus bukása utáni években Kowalik jórészt pótolta kutatási és publikálási elmaradásait. A kilencvenes években jelentek meg a modern kori Lengyelország gazdaságtörténetéről írt,¹⁵ továbbá ugyanennek a korszaknak az általános közgazdasági elméletörténetét bemutató monográfiái és fontos elméletörténeti cikkei. 2006-ban publikálta a szocialista gazdaság korai tervezői-

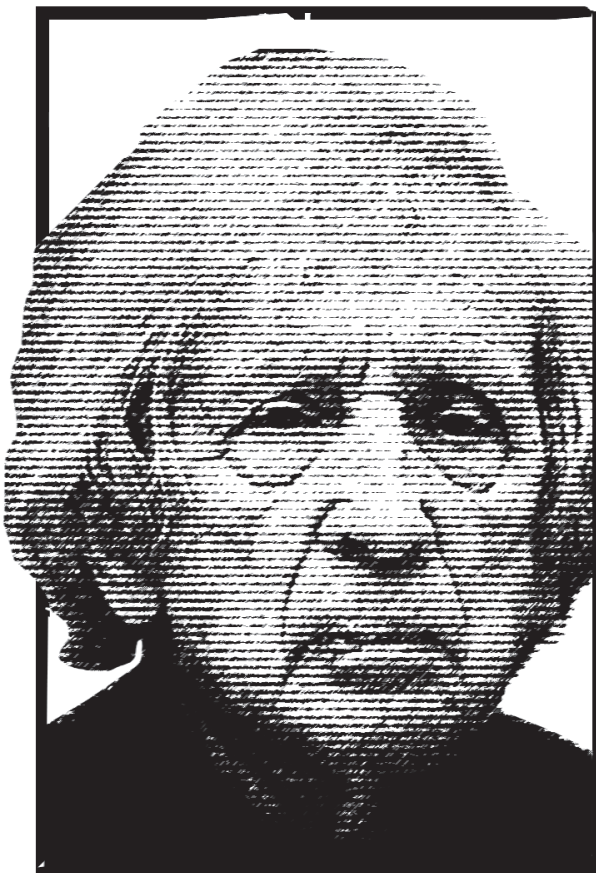
nek dilemmáit, első lépéseit bemutató gazdaság- és elméletörténeti könyvét.¹⁶

A tudományos munka nem tette apolitikussá. Elsők között lett a Szolidaritás balszárnyából alakult párt, az Unia Pracy, azaz Munkaunió tagja. Tanulmányok, cikkek,¹⁷ blogbejegyzések és fellépései politikai rendezvényeken jelzik, hogy továbbra is foglalkoztatva az 1989 utáni átmenet. Nyolcvanegynéhány évesen újból nekilátott, hogy rekonstruálja és értelmezze a közel húsz évvel korábbi eseményeket.

HANYATLÁSTÖRTÉNET

A könyv gazdasági jelenségekkel: a lengyel gazdaságot új pályára állító híres-hírhedt sokkterápiával, a privatizációval foglalkozik. Inkább társadalom- és eszme-, mint gazdaságtörténet, de több fejezet szól a kívánatos – a szerző értékeinek megfelelő – állapotokról, előállításuk esélyeiről és megvalósításuk módjairól. Kowalik szerint a Szolidaritás 1980 őszi megalapítása, a rendszerellenes tömegmozgalom győzelme (csúcspontja?) és a Lengyelország 2004-es EU-csatlakozása közötti időszak *folyamatos hanyatlástörténet*: a kegyetlen, emberellenes kapitalizmus restaurációja zajlott ebben az időszakban. Lengyelországban létrejött „az egyik legigazságtalanabb társadalmi-gazdasági rendszer Európában a XX. század második felében” (10. old.).

Hogyan lehetséges – kérdezi – hogy „egy ország, amely átélte Európa legnagyobb munkásmozgalmát (1980–1981-ben a Szolidaritásnak 10 millió tagja volt), elfogad egy ilyen rendszert?” (uo.)

11 ■ Domány András: Lengyelország, 68 – fajvédő kommunizmus <http://beszelo.c3.hu/97/11/15.htm>

12 ■ Tadeusz Kowalik: *Róza Luksemburg. Teoria Akumulacji i Imperializmu*. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, 1971.

13 ■ Pályi András: A KOR és kora – A Munkásvédelmi Bizottság az időben. *Beszélő*, 1996. 6. szám, 103–108. old.

14 ■ <http://beyondthetransition.blogspot.hu/2012/08/tadeusz-kowalik-1926-2012.html>

15 ■ Tadeusz Kowalik: *Historia ekonomii w Polsce, 1864–1950*. Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawn. Polskiej Akad. Nauk, Wrocław, 1992.

16 ■ Számos fontos történeti, elméletörténeti könyvet írt és adott közre ezekben az években: *Historia ekonomii w Polsce, 1864–1950*; *Historii powszechnej myśli ekonomicznej 1870–*

1950. Pánstwowe Wydawn. Naukowe, Warszawa, 1967. Írásai jelentek meg neves lengyel szocialisták, Ludwik Krzywicki, Oskar Lange, Michael Kalecki, valamint Rosa Luxemburg életéről és munkásságáról (*Róza Luksemburg. Teoria akumulacji i imperializmu*. Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich – Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław, 1971). 2006-ban újra közreadta először szamizdatban megjelent, talán legfontosabb, a szocialista gazdaság lengyelországi kezdeteiről szóló munkáját: *Spory o ustrój społeczno-gospodarczy Polski: lata 1944–1948*. Niezależna Oficyna Wydawn., 1980.

17 ■ Tadeusz Kowalik: Can Poland afford the Swedish model? *Dissent*, Winter 1993, 88–96. old.; uó: The Costs of 'Shock Therapy,' Economic Transition in Poland. *Dissent*, Fall 1991, 497–504. old.

Ez a súlyos állítás nem független Kowalik kutatási módszereitől és feltevéseitől. Nem fogadja el a teljesítménymérés szokásos makromutatóit, ezért mindössze egyetlen statisztikai tábla segít az eligazodásban. Jellemzően szövegek (újság- és folyóiratcikkek, könyvrészletek, elemző tanulmányok, politikai, kormányzati dokumentumok stb.) vitatkoznak egymással, illusztrálják a szerző gondolatmenetét. Nem elemzi, hogy az 1980-as győzelem napjaiban tapasztalható nemzeti egység fenntartható állapota lehetett volna-e a tömegmozgalomnak. Azt sem firtatja, hogy mennyire volt több közös ábrándnál az öngazgató köztársaságról és a bázis által folyamatosan és hatékonyan ellenőrzött szakszervezeti vezetésről elfogadott program.

Kowalik szerint a néhány hónappal később, 1980. december 13-án kihirdetett szükségállapot változtatta meg az illegálitásban szorított tömegmozgalmat. „A földalatti működés erőteljes hatást gyakorolt a Szolidaritásra. A tömegmozgalom átalakult törzskari szervezetté, ahol a kinevezés és kooptálás váltotta fel a demokráciát. Egyetlen személy vagy egy kis csoport hozta önkényesen a döntéseket. Lehetetlené vált az egymást követő lépések előnyeinek és hátrányainak bíráló vagy független értékelése. A rangot a hűség, az engedelmesség és a fegyelem biztosította. A földalatti mozgalomban tevékenykedő szakszervezeti aktivisták között létrejött új, harcos kötelék idővel könnyen átalakulhatott volna »a haverok köztársaságává«. Valószínűleg a legfontosabb fejlemény, hogy a helyi aktivisták elvesztették a kapcsolatot a tömegbázissal. Kevésbé vettek részt a jellegzetesen szakszervezeti és sokkal gyakrabban a tisztán politikai ügyekben, mint korábban, a legalitás időszakában.” (35. old.) Az illegális Szolidaritás – amelyben jelentős befolyásra tettek szert az értelmiségi tanácsadók – fokozatosan a kormányzati szerkezet tükörképévé vált.

A másik oldal is sokat változott a nyolcvanas években. A könyv egyik fejezetének mottója az utolsó kommunista miniszterelnöktől, Mieczysław Rakowskitól származik: „Egyre jobban hajlok arra, hogy azt higgyem, a Lengyelországban a második világháború után létrehozott rendszernek történelmi léptékkel mérve nincs esélye a sikerre. Helyettesíteni kell egy másik, egyszerűen hatékonyabb rendszerrel. Kérdés azonban, hogy képesek-e erre azok, akik a létező rendszert építették? Vannak bizonyos fenntartásaim ezzel kapcsolatban.” (22. old.) Az idézet jelzi a kor hangulatát: a nyolcvanas évek végén¹⁸ mind több reformkommunista és párttagkönyv-tulajdonos karrierista tekintette elfogadhatónak, mi több kívánatosnak a rendszerváltást, Kowalik terminológiájával, *a nomenklatura felszabeditását*.

A lengyel tudományos világban is egyre többen mérlegelték a magántulajdon túlsúlyán, a piaci versenyen és a többpártrendszeren alapuló rendszer (fokozatos vagy gyors) létrehozásának esélyeit. A diskurzus változásai, a piaci rendszer és a nyugati típusú demokrácia esélyeinek latolgatása a Szolidaritást sem kerülte el. A szervezethez kötődő értelmiségiek egy része

(köztük Kowalik, Ryszard Bugaj) kitartott az eredeti program, az öngazgató köztársaság eszméje mellett, mások elbizonytalanodtak: „tudjuk, hogy mit nem, és nem tudjuk, hogy mit akarunk” – idézi az akkori Adam Michniket a szerző (57. old.).

A KEREKASZTAL-TÁRGYALÁSOK

Kowalik az 1989–1990-es kerekasztal-tárgyalásokat a hanyatlástörténet békés és derűs epizódjának tekintti – amikor még két elképzelés versengett. Az egyik az együttműködés szociáldemokrata elvein nyugvó vegyes gazdaság svéd modellje. A másik a részvénytársaságok formájában történő magánosítás, a részvénytőzsde, a globális verseny hatásait közvetítő IMF, a washingtoni konszenzus elvein nyugvó angolszász modell. A tárgyalások a svéd modell (szerzőnk szerint ideiglenes) felülkerekedését hozták.

A gazdasági ügyekkel foglalkozó szekcióban a nálunk is jól ismert miliőben folytak a tárgyalások: régi ismerősök, a kapcsolati háló gyakran együtt dolgozó, ugyanazt a nyelvet beszélő tagjai ültek – ez alkalommal egymással szemben – az asztal két oldalán. Míg a politikai tárgyalásokon valódi politikai ellenfelek keresték a mindkét fél számára elfogadható megoldásokat, ezt a szekciót „olyan közgazdászok vezették, akiknek a nézeteiben több volt a közös, mint az eltérő elem” (60. old.). Egyetértettek abban, hogy gyökeresen változtatni kell az állam gazdaság szabályozó szerepén, de úgy, hogy ne romoljanak az életkörülmények és a teljes foglalkoztatás esélyei, ne csorbuljanak a munkavállalók jogai. Kowalik szerint ekkor még „a résztvevőknek nem jutott eszükbe valamiféle »ugrás« a piacgazdaságba. Ellenkezőleg: fokozatos változásokkal számoltak, csak kivételesen hangzottak el a gyors, rendszerszerű változásokkal kapcsolatos nyilatkozatok.” (Uo.) Konzultatív bizottságot hoztak létre a megállapodások megvalósulásának rendszeres figyelésére.

A HANYATLÁSTÖRTÉNET ÚJABB ÁLLOMÁSA: UGRÁS A VADKAPITALIZMUSBA

Már a kerekasztal-tárgyalásokon is utaltak arra jelek, hogy fordulat következik be a lengyel átmenetben. Éles vita bontakozott ki például az élelmiszerárak azonnali vagy fokozatos felszabeditásáról. A gyorsan romló gazdasági helyzetben már nem volt kétséges,

18 ■ Az előbbi idézet Rakowski 1988-ban, a *Dzienniki* december 11-i számában megjelent cikkéből származik.

19 ■ „Gazdaságpolitikai téren leginkább az infláció felgyorsulása destabilizálta kormányt: 1988-ban az előző 25 százalékról 61 százalékra szökött fel az infláció. 1989 augusztusában, már az »utánam az özönvíz« hangulatában úgy szabadították fel az élelmiszerárakat, hogy közben érintetlenül hagyták az agrárkereskedelem állami és szövetkezeti monopóliumait. Emellett a leköszönő kormány 1988 nyarán nagyon lazán bánt a költségvetéssel is, a szeptemberben hivatalba lépő új vezetés 5 billió zlotys (kb. 50 Md Ft) költségvetési hiányt »örökölt« Rakowski pénzügyminiszterétől, Wróblewskitól.” Mizsei Kálmán: Lengyelország. In: *Privatizáció Kelet-Európában*. Atlantisz, Bp., 1991. 43. old.

hogy a lengyel gazdaság nem tud önerőből talpra állni.¹⁹ Fontos fejlemény, hogy az IMF a kimentést a kerekasztal-megállapodásokban foglaltaktól eltérő feltételekhez kötötte: „a hazai kereslet abszolút csökkenése, a gazdaság teljes átalakítása, beleértve a működés módját és a kereskedelmi mérleget.” (71. old.) A csomagban találjuk a rögzített élelmiszerárak felszabaddítását is.

Ezekben a hetekben érdeklődők és önkéntes tanácsadók is feltűntek Varsóban. Kowalik dokumentálja, hogy Soros György és az általa támogatott Jeffrey Sachs és David Lipton, valamint Stanisław Gomulka és Dariusz Rosati előbb a fokozatos-ságot, nem sokkal később már a gyors átmenetet szolgáló intézkedéscsomagokat, forgatókönyveket ajánlott a kommunista reformkormányának, majd a választások után alakult Mazowiecki-kormányának.

A lengyel átmenet máig éles és lezáratlan vita tárgya. Noha rengeteg könyv, szakkikk foglalkozik a témával, nincs egyetlen könyv, tanulmány vagy folyóiratcikk sem, amelyet a viták résztvevői egyformán hivatkozási vagy legalább kiindulási alapként elfogadnának. Nincs egyetértés abban, hogy szükség volt-e a sokkterápiára. Többek szerint nem valósultak meg a kitűzött célok. Mások az ütemezést tartják, tartották hibásnak. Egyes elemzők szerint még az sem világos, hogy milyen célokot tűzött maga elé az új kormány és a terápiához a nevét, szakmai hitelét adó Leszek Balcerowicz pénzügyminiszter, aki a modern történelemben addig nem ismert feladat, *a szocializmus utáni első átmenet tervezésére* és irányítására vállalkozott.

Kowalik a *Big Bang* szenvedélyes ellenzői közé tartozott, és véleménye húsz év után sem módosult. Számára a tervek, előterjesztések gyors módosulásai a befolyás biztosításának vagy a szellemi léhaságnak, a kalandorságnak a tünetei – noha feltételezhető vagy vizsgálhatná azt is, hogy a tanácsadók a gyorsan romló gazdasági helyzet, a politikai fordulat hatására, vagy pedig *az addig ismeretlen feladat összetettsége* láttán módosították-e elképzeléseiket.

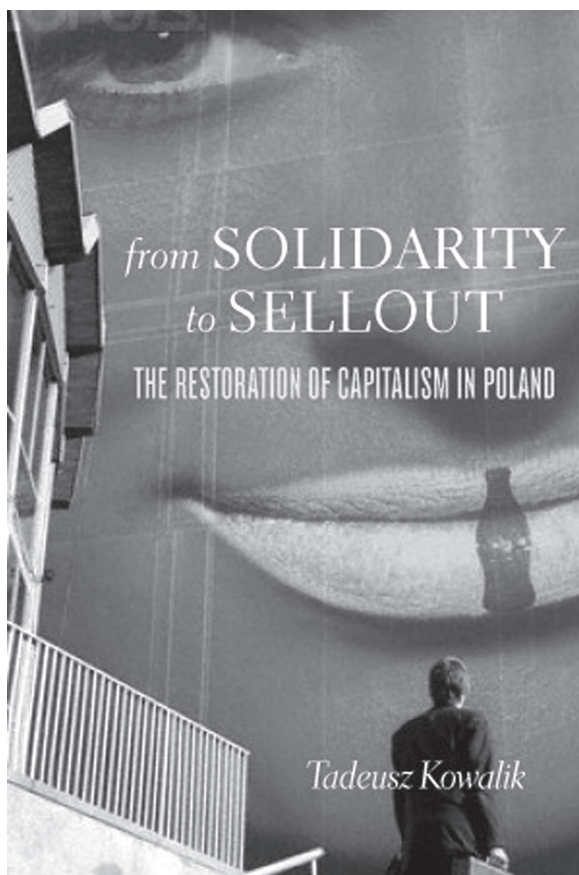
Elsősorban a „kinek volt az érdeke” és „kinek volt ebből haszna” kérdésekre keresi a választ. Számára

nem meglepő, hogy a szocializmus ideológiai kötöttségei és előmeneteli szabályai alól felszabaduló kommunista vezetők örömmel és készséggel működtek együtt a külföldi vagy az emigrációból hazaérkező tanácsadókkal. Ők is érdekelték voltak a kapitalizmus mielőbbi létrehozatalában – hiszen jó eséllyel közülük kerülhettek ki az átmenet nyertesei. De milyen megfontolások vezették régi barátait, harcostársait, az értelmiséget? „Különösen zavaró, hogy ezeknek az alapvető változásoknak a végrehajtói az értelmiség világából érkeztek. Olyan emberek, akik érzékenyek a társadalmi problémákra, nem is beszélve munkás-Szolidaritás gyökereikről. Kétségtelenül feltűnt itt és ott néhány újhítt neoliberalis, de nem ők voltak a hangadók.” (105. old.)

Sajátos utat választ: előbb a publikációkon, sajtószerkepleken és bennfentes információkon alapuló minieszékekben mutatja be a fontosabb, nevesebb tanácsadók pályáját és változó javaslatait. Külön fejezetet kap a *Big Bang* három kulcsszereplője: a gazdasági kérdésekben járatlan Mazowiecki, a szociálisan érzéketlen közgazdász Balcerowicz és az anesztéziológus – értsd a közvéleményt elaltató – Jacek Kuroń.

A dokumentált szövegek szerint Mazowiecki német mintájú szociális piacgazdaságra vágyott, és csak késve értette meg, hogy angolszász típusú vadkapitalizmus épül Lengyelországban. E folyamat motorja a neoliberális elméletet Kowalik szerint doktriner módon alkalmazó Balcerowicz pénzügyminiszter és csapata volt. A munkaügyi és szociális miniszter, Jacek Kuroń pedig nem vette észre, vagy nem akarta figyelembe venni, hogy a transzformációs visszaesés közepette gyorsan csökkenő költségvetési bevételek nem elegendők az általa hirdetett szociális intézkedések megvalósításához. *A parlamenti helyeknek nem is a kétharmadát, hanem 90 százalékát!* – elfoglaló Szolidaritás képviselői rekordidő alatt hatalmas mennyiségű, az átalakítás gyorsítását célzó törvényt fogadtak el euforikus hangulatban.

Ebben a hatalmi-lélektani helyzetben Kowalik szerint nem volt esélye a Wiktor Herer és Władysław Sadowski vagy az emigráns lengyel közgazdász, Kazimierz Laski és társai által kidolgozott, *alterna-*

tív gazdasági-társadalmi programok elfogadásának. Az alternatív programok készítőinek becslései szerint az inflációs veszély (*inflationary overhang*) 1990-ben a Balcerowicz-csapat által számítottnál jóval kisebb volt, ezért az áremelések, az adóemelések és a költségvetési kiadáscsökkentések eltúlzott mértéke, a gazdaság kiszáritása a tervezettnél és a kelleténél nagyobb és hosszabb gazdasági visszaeséshez, szociális elnyomordáshoz vezet.

Kowalik *sok évvel később*, a statisztikai adatok ismeretében, elégtétellel állapítja meg, hogy Laski, Herer és Sadowski aggályai és feltevései jórészt indokoltak voltak. A rendszerváltást követő gazdasági visszaesés mélyebb és hosszabb volt a kormány által vártnál, miközben a munkanélküliség, legalábbis az első években, nem érte el a becsült, tervezett szintet.

Mindkét társaság nem mindennapi feladatra vállalkozott: a szocializmus utáni átmenet makrotervezésének nem voltak előzményei. Módszer-tanát és adatbázisát is menet közben kellett kitalálni, fejleszteni. Például – hogy a magyar és a lengyel tervezők akkori közös nehézségeit idézzük – ki tudta volna akárcsak megbecsülni a rejtett, lefojtott infláció mértékét és azt, hogy milyen mértékben fordul át nyílt, vágató inflációba? Hogy a kapun belüli munkanélküliek mekkora hányadából lesz „igazi” munkanélküli? Balcerowicz és társai teljesítményét értékelve azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az általuk javasolt *Big Bang* a hitelezők és az IMF hangulatát befolyásoló, bizalomépítő üzenet, tárgyalási eszköz is volt vagy lehetett – az alternatív elemzések készítőit ez a szempont valószínűleg nem befolyásolta.

Kowalik nem sok szót veszteget a lengyel átmenet úttörői e különösen nehéz és újszerű tevékenységének méltatására. Az eredmény érdeklő, a szerinte száználmas epigon kapitalizmus.

A HANYATLÁSTÖRTÉNET FONTOS SZÍNTERE: A PRIVATIZÁCIÓ

A privatizáció mint a szocialista rendszer radikális reformjának fontos eleme – akárcsak a piaci koordináció meghatározó szerepe – fokozatosan nyert teret a lengyel közgondolkodásban. Kowalik újból szakmai eseményeken, konferenciákon, tanácskozásokon elhangzó előadások, háttér tanulmányok felidézésével illusztrálja, hogyan vált a nyolcvanas évek tabutémájából a piaci szocializmus tervezői számára elfogadott, elkerülhetetlen lépéssé előbb a hagyományos állami tulajdon felváltása valamiféle vezetői-dolgozó menedzsmenttel, majd a tulajdonjogok megosztása az állam és a munkavállalók és a menedzsment között.

A magánosítás gyakorlata is változott a nyolcvanas évek második felében. A magyarok által is ismert tulajdoni hibridek jöttek létre és terjedtek a lengyel gazdaságban. A spontán, avagy nomenklatura-privatizáció eseteit – az állami vagy pártvagyon magáncégekbe fordítása legális és illegális formáinak a terjedését

– Kowalik alaposan dokumentálja és a hanyatlástörténet fontos mozzanataként értékeli.

A kerekasztal-tárgyalások nem hoztak gyökeres változást a privatizáció ügyében. Előrelépés volt, hogy a résztvevők „ragaszkodtak a különböző tulajdonformák egyenlőségéhez” (188. old.). Az egymást jól ismerő résztvevők egyetértettek abban, hogy növelni kell a nem állami szektor súlyát a lengyel gazdaságban. Ennek csak egyik útja az immár nem marginális, hanem jelentős privatizáció. A megállapodás szerint ugyanis az új gazdasági rend fontos eleme a dolgozói önzagztatás és részvétel a vállalati tulajdonban és irányításban. Nem volt vita abban sem, hogy a jövőben a szakmai hozzáértés legyen a menedzsment kiválasztásának fő szempontja. A megállapodás szerint a dolgozók a száz főnél többet foglalkoztatató, magántulajdonú cégekben is felügyelik a vezetést.

Kowalik nem sok újat mond el a lengyel privatizáció rendszerváltozás utáni történetéről – az egymást váltó privatizációs technikákhoz fűzött reményekről és az ezeket követő csalódásokról.²⁰ Ám a szokásostól, a fővonaltól eltérően interpretálja az eseményeket. Indulatos és kérlelhetetlen: elsősorban a munkásosztály romló életszínvonaláért, csökkenő alkuerejéért tesz szemrehányást volt barátainak és harcostársainak. Ennek csak egyik oka az előzőekben bemutatott, elnyomó hatású sokkterápia és a vele járó munkanélküliség és jövedelemcsökkenés. A megrendítő csapást szerinte a privatizáció mérte a munkásokra és a Szolidaritásra.

Nem osztja az új magánszektor – nem az állami vállalatok magánkézbe kerülése, hanem a saját vagy kölcsöntőkével alapított cégekből álló új szektor teljesítménye – iránti lelkesedést. Szerinte tőkehiányos, balesetveszélyes, a munkásokat kizsákmányoló, a szolidaritásukat megtörő, sok esetben kényszerűségből létrehozott, kellő vállalatvezetési tudás nélkül vergődő, fejlődésre alkalmatlan vállalkozások uralják ezt a szektort.

Hangsúlyozza, hogy a lengyel kormányoknak *a magángazdaság bővülésének módjáról, terjedelméről és sebességéről szóló programjai is rendre eltértek a kerekasztal-megállapodástól*. A választott privatizációs módszereknek elsősorban a hátrányait említi: az eladásos privatizáció növeli ugyan a költségvetési bevételeket, de rendkívül lassú és körülményes. A Csehországból és Oroszországból átvett tömeges (*voucher*) privatizációt – ahol állampolgári jogon mindenki részesedik az állami vagyonból – pedig azért nem kedveli, mert az így keletkező vagyon kezelésére létrehozott alapok a tőke hozamának spekulatív, rövid távú növelésében érdekelték.

Számba a legrokonszenvesebb, ha a privatizáció során a foglalkoztatottak tulajdonába került a vállalat. A munkástulajdon, a szövetkezet hatékonysági hátrányainak szakirodalmát ismeri ugyan, de érveit nem fogadja el. A lengyelországi felmérések sem perdön-

tók számára, amelyek az ilyen tulajdonban lévő vállalatoknak „a tulajdoni változáson átment vállalatok csoportjának átlagánál alacsonyabb (bruttó és nettó) nyereségességét mutatják” (224. old.). A mérsékelt eredményeket és az öngazgató vállalatok számának, súlyának jelentős csökkenését nem a tulajdon és az irányítás módjával, hanem a jórészt külföldi tulajdonú bankok velük szemben hátrányos megkülönböztetésével, az állam ellenséges viselkedésével, a forma idegenlenségéről terjesztett politikai nyilatkozatok okozta bizonytalansággal magyarázza.

A közvélemény-kutatásokkal is mérhető következmény, így Kowalik, hogy a lengyelek fokozódó mértékben ellenzik a vállalatok magánkézbe juttatását – igazságtalannak tartják a kapitalizmust. „A gyors gazdasági növekedés és a jelentős kivándorlás ellenére nőtt a munkanélküliség, növekedtek a jövedelmi különbségek, a szegénység.” (249. old.)

LENGYELORSZÁG JOBBAN TELJESÍT

A 2008-ban kirobbant világgazdasági válság előtt Lengyelországban igen gyorsan, évi átlagban 3,1 százalékkal nőtt a GDP. A gazdaság növekedése lassult, de 2008 után sem váltott visszaesésbe: „Lengyelország makrogazdasági teljesítménye különösen figyelemre méltó. A lengyel gazdaság volt az egyetlen az Európai Unióban, ahol 2009-ben, majd 2011-ben a reál GDP növekedett.”²¹ Az átmenet időszakát jellemző gyors növekedés „jelentősen csökkentette a Lengyelország és az EU15, továbbá az átmeneti országok közötti fejlettségi különbséget”.²²

Kowalik értékelése hibás: jórészt a Balcerowicz-csapat húszegynéhány évvel ezelőtti, úttörő vállalkozása alapozta meg Lengyelország mai sikereit. Ám a lengyel gazdaság látványos sikerei láttán sem volna szerencsés, ha csupán egy bátor, következetes, nagy tekintélyű, baloldali értelmiségi hibás értékelései, téves következtetései gyűjteményének tekintenénk a könyvet. Ha a Kaczynski testvérek jobboldali-populista kormányzati kísérletének 2007-ben bekövetkezett gyors és látványos bukását a lengyel társadalom valamiféle tartósan nyugatos, konszolidált állapota jelének tekintenénk. Félreértés, tévedés-e a hanyatlástörténet?

Lengyelország történetének ismerői óvnak az effajta elhamarkodott következtetésektől. Ám aligha kétséges, hogy érdemes újból Lengyelországba utazni – vagy alaposabban figyelni az ottani fejleményeket.

A könyv másik lehetséges olvasata, hogy a most sikeres lengyelek indokolatlanul nagy árat fizettek a

felzárkózásért. Hogy Kowalik a lengyel fejlődés sötét oldalának, tartósan káros mellékhatásainak bemutatásával a hagyományos baloldali kritika hasznát és persze elfogultságait kínálja nemcsak a lengyel, hanem a nemzetközi közönségnek.

Szerzőnk nem áll meg itt, nem rejti véka alá, hogy könyve ennél több: üzenet. Számos helyen a számára rokonszenves jövő esélyeit latolgatja. Ezzel valamiféle alternatív társadalmi-gazdasági fejlődési, fejlesztési modell kidolgozásához segítené az erre fogékony politikai erőket. A vágyott világnak meghatározó eleme a svéd modell. A működő svéd jóléti állam gazdasági és szociális intézményeit kombinálná a piacgazdaságokban marginális és láthatóan nem terjedő vállalat-tulajdoni és -irányítási módszerekkel. A svéd modell bevezetésének, átvételének esélyeit éppúgy nem elemzi, mint ahogy az sem derül ki az olvasó számára, hogy az önmagukban talán rokonszenves szervezeti kísérletek mennyire illeszthetők be egy, a svéd modellt követő piacgazdaságba – vagy akár egy ma még nem létező rendszerbe. És az is kérdéses, hogy egymással kompatibilisek-e ezek a struktúrák.

Kowalik érdekes és fontos kérdéseket hagyott ránk. Talán lesz, aki – jól-rosszul – válaszol rájuk. □

20 ■ A bőséges irodalomból lásd Mizsei: *i. m.*; Jan Winięcki: *Privatization in Poland. A Comparative Perspective*. J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), Tübingen, 1992.; Barbara Blaszczyk: *Privatization and Ownership Transformation in Poland*. In: *Privatization in Post-Communist Countries*. Vol. II, edited by Barbara Blaszczyk and Richard Woodward. CASE, Warsaw, 1996. 177–207. old.

21 ■ *The Global Competitiveness Report 2012–2013*, edited by Klaus Schwab. World Economic Forum, 20. old.

22 ■ *Uo.* 21. old.

EURÓPA HAMVVEDRE

KÁLMÁN MIHÁLY

Timothy Snyder: Véres övezet

Európa Hitler és Sztálin szorításában

Ford. Szántó Judit

Park Kiadó, Budapest, 2012., 576 oldal, 4900 Ft

Napjaink egyik legtermékenyebb és legelismerettebb Kelet-Európával foglalkozó történésze, Timothy Snyder ambiciózus vállalkozása a *Véres övezet*, amelynek megírása nem csupán történeti, hanem kifinomult írói, erkölcsi és politikai érzéket is követelt. Snyder főként szakirodalmi publikációkra – köztük számos korábbi művére is – hagyatkozott, így a könyv értéke elsősorban nem az újonnan feltárt tényanyag, hanem a korábban részletesen feldolgozott, de különálló, nemzet- vagy rendszerközpontú történetek szintézise vagy szembeállítás. Noha végjegyzetekkel bőven ellátott, tudományos igényvel megírt munkáról van szó, metodológiáját, tudatosan kialakított narratív historiográfiai stratégiáját meghatározza a szerző nyilvánvaló szándéka, hogy a szélesebb közönség számára is befogadható szöveget alkosson. Snyder emlékeztetpolitikai törekvéseinek lényege, hogy hozzásegítse az eddig mintegy kéttucatnyi nyelvre lefordított, számos díjat elnyert mű olvasóit a XX. századi európai történelem két totalitárius diktatúrájának újraértékeléséhez, az uralmuktól leginkább sújtott Kelet-Európa szenvedéstörténetének teljesebb megértéséhez.

A *Véres övezet* a történettudomány térbeli fordulatának (*spatial turn*) sajátos leágazása: a témaválasztását, látásmódját és szerkezetét elsődlegesen „az áldozatok emberi földrajza határozza meg” (20 old.). Egyszermind transznacionális, nemzeti (és nemzetiségi) határokon átívelő munka is, amely gyakran az áldozatok szemszögéből (alulnézetből) láttatja az eseményeket. A vizsgált, a két világháború közti időszakban a Németországtól Szovjetunióig elterülő föld központi helyet foglalt el mind Sztálin, mind pedig Hitler birodalmi vízióiban, majd a két nagyhatalom ezen a csatamezőn ütközött meg, és a náci tömeggyilkossági mechanizmusa ide szállította a területről vagy azon kívülről származó megsemmisítendő csoportokat is. A „véres övezet” mezőgazdasági jelentősége és ütközőzónaként való hasznosíthatósága miatt stratégiai kulcsszerepre tett szert mind a szovjet, mind a náci birodalom számára. Ezen megfontolások Hitler elképzeléseiben kiegészültek a német élettér kiterjesztésének

lehetőségével. Snyder elsődleges célkitűzése, hogy a pusztításra irányuló figyelmet, amelyet a két totalitárius rezsim végzett, a szövetségesek által felszabadított koncentrációs táborok és a szibériai lágerek felől erre a konfliktusövezetre irányítsa.

Noha a két nagyhatalom hadszínterévé váló területen tizennégy millió civil halt meg a szovjet és a náci rendszer változatos öldöklési politikáinak következtében, Snyder alighanem jól érzékeli, hogy az európai köztudatban egyelőre legfeljebb részlegesen rögzültek a tömeggyilkosságok, homályban maradt az áldozatok köre és a két rendszer gyilkos kölcsönhatásai. Igaz ez még annak ellenére is, hogy a Harmadik Birodalom véres övezetbeli tömeggyilkosságainak historiográfiája könyvtárakat tölt meg, és különösen a Szovjetunió felbomlása és levéltárainak megnyitása óta egyre több tudományos munka foglalkozik mind a szovjetunióbeli zsidók kiirtásával, mind pedig a *holodomor* és a szovjet terror részleteivel is. Természetesen a holokauszt-kutatás máig szolgálhat meghökkentő eredményekkel: nemrégiben például a szakértőket is meglepetésként érte az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának (*United States Holocaust Memorial Museum*) 2013 márciusában közzétett számadata, amely szerint legalább 42 500 gettó és tábor létesült a náci rezsim kiszolgálására – jelentős részük a véres övezetben.¹

Nem számítva az elő- és utószót, illetve a bevezetést, Snyder műve tizenegy fejezetet tartalmaz, amelyek javarészt az 1933–1945 közötti időszakot vizsgálják, itt az 1933-as lényegi kezdőpont nem csupán Hitler hatalomra jutását, hanem az ukrainai éhínség, a holodomor kezdetét is jelzi. A tárgyalt tömeggyilkosság-epizódok időrendi sorrendben: a *holodomor*, a szovjet terror (különösen a nem orosz nemzetiség-

¹ <http://www.ushmm.org/research/center/encyclopedia/>

² ■ A pogromokról lásd pl. Л. Б. Милиякова (отв. ред.) – И. А. Зюзина (отв. сост.): *Книга погромов: Погромы на Украине, в Белоруссии и европейской части России в периоде Гражданской войны, 1918–1922 гг.* Сборник документов. РОССПЕН, Москва, 2007.; Oleg Budnitskii: *Russian Jews between the Red and the Whites*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia, 2012. Az ukrán felkelésekről lásd John Stephen Reshetar: *The Ukrainian Revolution, 1917–1920: A Study in Nationalism*. Princeton University Press, Princeton, 1952.

³ ■ Az ukrán nacionalizmus és az éhínség kapcsolatáról lásd Terry Martin: *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalities in the Soviet Union, 1923–1939*. Cornell University Press, Ithaca, 2001. 302–308. old. A pogromok, az ukrán antiszemitizmus és a holokauszt összefüggéséről lásd Amir Weiner: *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*. Princeton University Press, Princeton, 2001. 272–274. old.

güeket sújtó csapásiránya), a lengyel értelmiség és katonai vezetés lefejezése a szovjet–német megszállás alatt, a holokauszt, a partizánháború (különösen Belaruszban), a szovjet hadifoglyok és állampolgárok kiéheztetése, illetve az 1944-es varsói felkelés leverése és az azt követő megtorlás. Tekintve, hogy a szerző könyvének témáját, a véres epizódok sorozatát kölcsönhatásban lévő, egymást erősítő, esetenként előidéző (de a legkevésbé sem legitimáló) események folyamataként mutatja be, a bevezetés némiképp problematikusnak tűnhet.

Amennyiben ugyanis elfogadjuk az egymást követő események sorozatszerűségét, óhatatlanul felmerül a kérdés: mi volt az ősbűn, honnan vezethetők le a későbbi események? Kevésbé meglepő módon Snyder közvetlen előzményként az első világháborút jelöli meg, de történelmi bevezetője szinte kizárólag a lengyel–szovjet háborúra összpontosít, így kimaradnak belőle mind az 1917–1921 közötti zsidóellenes pogromok, mind az ukrán függetlenségi harcok és az Ukrajnában különféle anarchista, nacionalista felkelő csoportok ellen vívott szovjet „kis háborúk”.² Ezen események említése és beágyazása a véres övezet történetébe érhetőbbé tette volna például, hogyan állíthatta be Sztálin a kiéheztetést megtorlasként az ukrán nacionalizmusért, és milyen szerepe volt a helyi antiszemitizmusnak abban, hogy a náci esetenként számíthattak a helyi lakosság segítségére a zsidóellenes megszállások végrehajtásában.³

KÖLCÖNHATÁSOK

Snyder összefüggéseket feltételez és igyekszik kimutatni a fentebb felsorolt náci és szovjet tömeggyilkossági politikák között. A leírt összefüggések természetük szerint többféle altípusba sorolhatók; esetenként a tömeggyilkosságok propagandisztikus tálalása további hasonló rémtettek politikai legitimációját kívánta szolgálni, például amikor a visszavonuló NKVD által a litván és kelet-lengyelországi börtönökben kivégzett áldozatok holttesteit a bevonuló náci közszemlére tették, hogy ezzel felhatalmazzák és feltűzeljék a helyi lakosságot a kommunistákkal azonosított zsidók ellen irányuló pogromokra. Máskor viszont a tömeggyilkosságok az ellenoldal politikai megerősödését segíthették: könyve második fejezetében, amelynek középpontjában az 1933 és 1939 közötti német és szovjet politika áll,

Snyder rámutat, hogy a *holodomorra* hivatkozás a náci kommunistaellenes retorikájának elemeként hozzájárult Hitler szerencsecsillagának felemelkedéséhez. Esetenként a cselekvés hiánya is tömeggyilkossághoz vezethetett: amikor a Vörös Hadsereg Sztálin parancsára nem avatkozott be a Honi Hadsereg oldalán az 1944-es varsói felkelésbe, lehetővé tette, hogy a náci felperzseljék a várost, válogatás nélkül lemészárolva lakosait. Ugyanekkor a szovjet csapatok alig száz kilométerre állomásoztak mind Łództól, mind pedig Auschwitztól, mégsem gátolták meg, hogy a náci deportálják a lódzi zsidókat.

Talán a leglényegesebb – és leggyakrabban előforduló – kölcsönhatási forma azonban a szándékolatlan következményeké. Ebbe a halmazba tartozik többek között a német előrenyomulás okozta élelmiszerhiány a Szovjetunióban, amely a szűkös források elosztásáról szóló döntéseken keresztül hozzájárult a tömeges éhalálhoz a GULagon. Sztálin hadiparancsa is, amely megtorlásokat helyezett kilátásba a német hadseregnek magukat megadó vöröskatonák és családjaik ellen – a német hadifogságtól való félelemmel egyetemben – ahhoz vezetett,

hogy a németek jóval több szovjet hadifoglyot ejtettek, mint amennyit a hadiparancs nélkül ejtettek volna, s e foglyokat módszeresen meggyilkolták vagy kiéheztették. A szándékolatlan következményeket vizsgálva Snyder olykor lazábban kapcsolódó, látszólag ártalmatlan epizódokat is összefüggésbe hoz egymással. Megemlíti például, hogy amikor Sztálin 1943-ban, a náci Németországgal való (inkább vélt, mint valós) kollaboráció megtorlasképp deportáltatta a Kaukázus népeit, ehhez azokat a teherautókat is felhasználta, amelyeket a szövetséges Egyesült Államoktól kapott.

Van, amikor a szerző nem elsősorban az oksági összefüggésekre, hanem a két rezsim tömeggyilkosságainak párhuzamosságaira helyezi a hangsúlyt, arra a cinikus kegyetlenségre, amellyel a közjüket szorult népséggel bántak. A vértanúsági verseny szellemében a Molotov–Ribbentrop-vonaltól keletre eső területeken meggyilkoltakat a szovjet politika és történetírás – de később gyakran a nyugati historiográfia is – a szovjet áldozatokhoz számította, noha sokan közülük haláluk előtt csupán pár hónapig éltek szovjet fennhatóság alatt. A Szovjetunióban igyekeztek elhallgatni továbbá, hogy a szovjet és náci megszállás együtt pusztítóbb volt, mint önmagában a náci megszállás, és hogy az áldozatok közül sokat az NKVD, nem pedig az SS gyil-

A véres övezet

kolt meg. Lengyelország 1939 és 1941 közötti közös szovjet-náci megszállása tabutéma lett. A Molotov–Ribbentrop-paktum Lengyelországában elkövetett tömeggyilkosságokat elemezve Snyder kiemeli, hogy bár a két rezsim célja hasonló volt – a lengyel vezető réteg lefejezése –, az NKVD módszerei kifinomultabbak, szisztematikusabbak és ezáltal hatékonyabbak voltak a szovjetek megszállta Kelet-Lengyelországban, mint a rapszodikus és brutális módszereket alkalmazó náci megszállókéi Nyugat-Lengyelországban.

SZEMÉLYEK ÉS SZÁMOK

Snyder a nehezen felfogható mértékű tömeggyilkosságok érzékeltetéséhez az egzakt számadatok elősorolását a személyes sorstragédiák részleteivel kombinálja, és mindezt beleilleszti a két nagyhatalom viszonyának nagy ívű történetébe. A mikrotörténeti részletek hatásosan érzékeltetik az áldozatok csillagászati száma mögött meghúzódó, emberléptékű aspektust, ezt segítik a gyakran az utolsó egyesig megadott (szükségszerűen sokszor pontatlan) számadatok is. Időnként mármár öncélú elborzasztásként is hathat a gyilkosságok és halálok részletgazdag, naturalista leírása, például a szerző hosszú oldalakat szentel a kannibalizmus elhárításának a *holodomor* alatt, tárgyalva a gyerekekre vadászó kannibálbandákat, a még élő társuk húsából lakmározó gyerekeket, vagy éppen a családot, ahol a fiú feleségét megölték és megsütötték, míg fejét a disznóknak adták. Az áldozattá válás előtörténetének megvilágítása, az individuális sorsok kidomborítása érdekében Snyder több helyütt hangsúlyozza, hogy az áldozatok közül mindenkinek más-más élete és halála volt, és csak a halálban váltak egyenlőkké mint a szomorú számsorok részei. Ezen – vitathatatlan, bár némileg banális és didaktikus – állítása fényében érthetőbbé válik, miért a rengeteg egyéni halál felsorolása, kiegészítve az áldozatok előéletével, vagy szavaikat idézve az őket utolsó óráikban foglalkoztató gondolatokkal.

A különféle szomorú adatok eredeti és gyakran meghökkentő összehasonlítása a kötet egészen végigvonul. Csak néhány példát kiemelve: a szovjet nagy terror során célponttá váló nemzetiségek tagjait az átlagosnál hússzor magasabb arányban végezték ki, a lengyel nemzetiségű szovjet állampolgároknak pedig negyvenszeres esélyük volt arra, hogy meggyilkolják őket. Így a saját polgárait békeidőben jóval nagyobb hatékonysággal gyilkoló Szovjetunióban a háború előtt ezerszer annyi nemzetiségi állampolgár esett a tömeggyilkos politika áldozatává, mint a náci Németországban, és minden bizonnyal több volt köztük a zsidó, mint a háború előtti Németországban meggyilkolt civilek között. Másutt Snyder rámutat, hogy a vizsgált időszakban az erőszakos áttelepítések során a keleti fekvéssel és a deportálásban játszott szovjet szereppel egyenes arányban növekedett az áldozatok száma, és a legnagyobb veszteségeket a Kaukázusból és a Krím félszigetről kitelepített nemzetiségek szen-

vedték el.⁴ Ismét csak a lengyelek veszteségeit érzékelteti, hogy egy 1933-ban Varsóban élő nem zsidó lengyelnek ugyanannyi esélye volt arra, hogy megérje a háború végét, mint egy 1933-ban Németországban élő zsidónak. Varsóval kapcsolatban Snyder megjegyzi továbbá, hogy az 1944-es varsói felkelésben több zsidó harcolt, mint az 1943-as gettózadásban (350. old.). A statisztikák illetően sokkóló összevetése szelektív ugyan, mégis arra készíti az olvasót, hogy tágabb – szinkron és diakrón – kontextusban értelmezze újra az egyes tömeggyilkosságokról való ismereteit.

VAKFOLTOK

Snyder több ponton is felhívja a figyelmet arra, hogy míg a véres övezet egyes tömeggyilkosságai kitüntetett figyelmet kaptak, más – gyakran lényegesebb – történetek különböző okokból homályban maradtak. Felveti például, hogy Hannah Arendt munkáit a koncentrációs táborok és az auschwitz–birkenau halálgár koncentrációs és munkatábor-funkciója inspirálta, és nem foglalkozott a *par excellence* haláltáborokkal és a tömeges megsemmisítés egyéb változataival. Az eseményeket részlegesen feltáró tudományos gyakorlat főként azzal magyarázható, hogy míg a koncentrációs táboroknak és Auschwitznak viszonylag jelentős számban voltak túlélői, a többi lengyelországi haláltábort – Sobibórt, Belzecet, Chełmnot, Majdaneket, Treblinkát – jóval kevesebben élték túl. Am Arendt elmélete kevésbé vonatkozatható azokra a zsidókra is, akik az Auschwitzba érkezés után rögtön a gázkamrákba kerültek. Szerepet játszott továbbá a halálgárak részleges ignorálásában az is, hogy a Vörös Hadsereg szabadította fel őket (a szövetségesek csak a német koncentrációs táborok felszabadításáig jutottak), így a halálgárakra vonatkozó tudás Nyugaton csak részleges lehetett. Egészen a közelmúltig még kevesebb információ állt rendelkezésre az *Einsatzgruppék* tevékenységéről. Snyder megfogalmazásában: „Auschwitz a halálfűgának csupán a zárótétele”, hiszen mire a birkenau gázkamrák működésbe léptek, a náci áldozataik túlnyomó többségét már meggyilkolták (439. old.).

Általánosságban elmondható, hogy a *Véres övezet* az empirikus anyag megismertetését helyezi előtérbe,

4 ■ A holokauszthoz hozzátartozó deportálásokat itt Snyder nem veszi figyelembe.

5 ■ Michael Geyer – Sheila Fitzpatrick: *After Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. In: uők (eds.): *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. Cambridge University Press, Cambridge, 2009. 1–40. old.

6 ■ A kelet-európai nacionalistáknak ugyanakkor kapóra jöhet a könyvnek az a vonása, hogy alig foglalkozik a kollaboráció, a nem kizárólag a náci vagy szovjet politikából kiinduló felelősség kérdésével.

7 ■ Noha a jelenség kétségkívül létezik, megjegyzendő, hogy egy újonnan megjelent, alapos levéltári kutatásokon alapuló történelmi munka a Snyder által felső plafonként elfogadott 400 000 helyett legalább félmillióra teszi a kitelepítések során és következtében elhunyt németek számát, lásd Ray M. Douglas: *Orderly and Humane: The Expulsion of the Germans after the Second World War*. Yale University Press, New Haven, 2012.

és csupán a bevezetőben és az utószóban bocsátkozik – főként morális és emlékezetpolitikai szempontokat figyelembe vevő – elméleti fejtegetésekbe. Noha a bibliográfiában nem szerepel, ennyiben követi az elmúlt évek talán legnagyobb szabású, a nácizmusra és a sztálinizmusra fókuszáló komparatív történettudományi munka szerkesztőinek útmutatását, akik szintén amellett érvelnek, hogy a történettudomány lemaradt a politikai filozófia mögött a két rendszer összevetésében, és túlzottan, gyakran kritikátlanul támaszkodik az utóbbi által bevezetett elméletekre és fogalmakra, így különösen Arendt totalitarizmus-elméletére.⁵ Tekintettel a szovjet rendszernek az elmúlt két évtizedben hozzáférhetővé tett irattömegére, „az elméletnek a tudáshoz viszonyított túlzott eluralkodására kevés a mentség” (440 old.). A XX. század vége óta felhalmozott empirikus történeti tudásunk megköveteli – indokolja Snyder a részletekbe menő és összevető megközelítést –, hogy de-ideologizált, de-teoretizált alapon újuljon meg a náci és a szovjet rezsim történeti vizsgálata.

KINEK AZ EMLÉKEZETE?

„Az áldozatok emberek voltak, ha igazán azonosulni szeretnénk velük, inkább az életüket kellene megértenünk, mint a halálukat” – írja Snyder (458 old.). Azt is megmagyarázza, miért döntött úgy, hogy a *Véres övezet*ben mindenekelőtt a két rendszer áldozatainak halálát mutatja be. Szerinte ez szolgálja jobban egy egészséges emlékezetpolitika kialakítását; az azonosulás az áldozatokkal ugyanis egyúttal önfelmentést, az elkövetőktől való elhatárolódást is jelent, pedig ahhoz, hogy megértsük a történeteket, és elkerüljük a hasonló rémtettek megismétlődését, a gyilkosok nézőpontjait is ismerni kell – hiszen az igazi veszély az, hogy bárki elkövetővé válhat. Snyder, bár fel-felillantja az elkövetők motivációt és gyilkosságokba torkolló gondolatvilágát, illetve bemutatja a tömeggyilkosságok politikai hasznát is, óva int attól, hogy az olvasó ezeket a részleteket az elkövetett bűnök legitimációjaként vagy a későbbi események szükségszerű előzményeként fogja fel. A *holodomor* hozhatott politikai stabilitást a Szovjetunióknak, a holokauszt lehetett hivatkozási pont a világháború után a cionisták számára, de az elért célok nem ruházzák fel értelemmel és immanens céllal a szörnyű előzményeket.

Nyithat-e új fejezetet ez a könyv a *Historikerstreit*ben? Aligha. A szerző igyekszik elkerülni a kiszámíthatóan a szemantikai-jogi-politikai kérdéseket is érintő bírálatokat, ezért tudatosan kerüli a népirtás/genocídium szó használatát, megjegyezve, hogy az politikai befolyásoktól nem mentes genealógiája és így analitikus terminusként való használhatatlansága miatt nem segít hozzá a történelem pontosabb megértéséhez. A két rendszer tömeggyilkosságainak összevetésével a legkevésbé sem sugallja azt, hogy bármelyik, civilek ellen elkövetett büntett kevésbé szörnyű, megbocsáthatóbb, megmagyarázhatóbb lenne. Bár Snyder több

alkalommal hangsúlyozza – adatokkal alátámasztva –, hogy a szovjet elkövetők gyakran jóval hatékonyabban voltak a náciéknál, és a holokauszt megítélésében markánsan funkcionalista álláspontot képvisel, áldozatközpontú szempontrendszerrel egyértelművé teszi, hogy nem vádolható a holokauszt racionalizálásával, annak valamiféle determinált reakcióként való beállításával.

Az utószó elítéli a Noltéhez hasonló gondolatmeneteket, amikor egyértelműen kijelenti, hogy „tévés a tömeggyilkosságok ama romantikus igazolása, miszerint megfelelő tálalásban a mostoha jelen a jövő üdvévé válik” (460 old.). Különösképpen helyteleníti a véres övezet mai országainak (mindenekelőtt Oroszország, Ukrajna, Belarusz) emlékezetpolitikáját eluraló tendenciát, amely a saját nemzetiségű áldozatok számának felnagyításával igyekszik hozzásegíteni a kelet-európai nacionalizmusokat ahhoz, hogy áldozatszerepben tetszelegessenek. Ahogy Snyder írja, az áldozatok identitását kisajátító „martirologiai versengés könnyen martirologiai imperializmusba csaphat át” (466 old.), továbbá: „Történelem nélkül az emlékek magánjellegűvé, azaz a mai értelemben nemzetivé válnak; a számokból pedig köztulajdon lesz, azaz eszköz a nemzetközi vértanúsági versenyben.” (461 old.)⁶ Végül, elismerve Németországnak a holokauszt feldolgozásában mutatott eredményeit, Snyder bírálja a háború utáni kitelepítések áldozatainak számát eltúlzó német történészeket és újságírókat is.⁷

Kimondatlanul is egyoldalú Snydernek az a törekvése, hogy kiemelje a tömeggyilkosságokat a nemzeti emlékezetek keretéből, hiszen az európai zsidóság extraterritoriális kisebbségi létéből egyenesen következik, hogy a holokauszt emlékezetét kevésbé fenyegeti a nemzetiesítés, mint mondjuk a belarusz partizánháborúét. A könyvében egymásnak feszül két, némileg ellentétes irányvonal is az áldozatok nemzetiségének megítélésében: egyfelől hangsúlyt fektet az áldozatok származására, prédául kínálva fel őket a „vértanúsági verseny” résztvevőinek, másfelől igyekszik kitörni a nemzeti-nacionalista értelmezési keretből. Az áldozatok származása ebben a vonatkozásban Snydernek csak annyiban jelentős, amennyiben az az elkövetők szemében indokolta meggyilkolásukat, azaz a származás felemltetése az elkövetők esszencializáló vagy etnicizáló nézőpontjának megvilágítását hivatott szolgálni – a szerző szándéka szerint elrettentő példaként a potenciális elkövetők (azaz mindannyiunk) számára.

KIMARADÓK

Figyelembe véve, hogy a könyv végén sok száz tételes, kimerítő irodalomjegyzéket találhat az olvasó (522–556 old.), különösen feltűnő, ha egy-egy jelentős munka nem szerepel a bibliográfiában. A *Slavic Review*-ban csaknem egy évtizede lefolytatott vita a szovjet nemzetiségfogalomról és annak a nemzetiségellenes intézkedésekben betöltött szerepéről itt helyet

kaphatott volna.⁸ Eric Weitz vitaindító cikkének tétele az volt, hogy a náciékhez hasonlóan esszencializáló, elnyomhatatlan tulajdonságokat embercsoportoknak tulajdonító nemzetiségkép beszivárgott az 1937–1953 közti szovjet politikába, és szerepet játszott a társadalommérnökösödő-purifikáló törekvésekben, amelyek gyakorta deportálásban vagy tömeggyilkosságban végződtek. Noha ezzel maradéktalanul egyetlen hozzászóló kutató sem értett egyet, a *Vörös övezet* elfogadni látszik a Weitz által is felsorolt érveket, többek között a két rezsim kölcsönhatásáról is.

A nemzetiségek elleni szovjet terrortól szóló fejezetben Snyder kijelenti: „Ez a harmadik forradalom valójában ellenforradalom volt, mivel közvetetten beismerte, hogy a marxizmus és a leninizmus megbukott [...]. A lét, ellentétben a marxisták állításával már nem előzte meg a tudatot. Az emberek nem a társadalmi-gazdasági rendben elfoglalt helyük miatt minősültek bűnösnek, hanem a feltételezett személyazonosságuk és kulturális kapcsolataik miatt. [...] A Szovjetunióban diaszpóraszerűen élő etnikumokat illojalitással vádolták, de nem azért, mintha egy korábbi gazdasági rendhez kötődtek volna, hanem azért, mert etnikai származásuk, úgymond, egy külföldi államhoz fűzte őket.” (138 old.). A háború kezdete után a szovjet nemzetiségi-állambiztonsági-deportálási politika hangsúlya a profilaktikus deportálásokról a megtorlársként alkalmazott deportálásokra helyeződött át. Viszont Snyder nem támasztja alá azt az állítását, hogy „[a] háborús deportálások a szovjet deportálási politika újabb keletű vonalába illeszkedtek: az ellenséges osztályok feltételezett képviselőinek hagyományos áttelepítéséről áttértek a homogén nemzetállami társadalmak kialakítását célzó etnikai tisztogatásra” (380 old.). Mennyiben segítette volna elő a homogén nemzetállamok kialakítását például a karacsajoknak a Kaukázusból Kazahsztánba és Kirgizisztánba deportálása? Arra sincs bizonyíték, hogy ilyen cél egyáltalán megfogalmazódott-e a szovjet vezetésben.⁹

Feltűnő hiány, hogy Snyder alig szentel figyelmet a kollaboránsok szerepének, a specifikus helyi vagy mikrotársadalmi viszonyoknak, az endemikus antiszemitizmus becsatornázásának a holokausztba, mint ahogy csak futólag említi meg az ukrán parti-

zának lengyelek elleni tömeggyilkosságait is.¹⁰ Annál is inkább szembetűnő a kérdés megkerülése, hogy az elmúlt évtized holokauszt-historiográfiájának egyik legjelentősebb, legtöbb vitát kiváltó vonulatát a kollaboráció, a helyi cselekvőség és a *grassroots* zsidóellenes mérszárlások vizsgálata alkotja.¹¹ A *Journal of Genocide Research*ben megjelent, a *Vörös övezetről* rendezett vitafórumban több bíráló is jelezte, hogy problematikus a náciék helyi segítőknek csaknem teljes

ignorálása. Válaszcikkében Snyder elvetette a kollaboráció elemzésével szerinte elkerülhetetlenül együtt járó etnikai kategorizálást, amely gyakran állapítja meg „az ukránok” részvételét a holokausztban, elfedve a tényt, hogy az ukránok több ukránt öltek meg, mint zsidót, és hogy a Vörös Hadsereg kötelékében sokkal több ukrán harcolt a tengelyhatalmak ellen, mint ahány ukrán Hitlert segítette a haláltáborok őreként, avagy a rendőrség vagy nácibarát ukrán partizánbrigádok tagjaként. Snyder számára – noha elveti az arendtíanius totalitarizmus-elméletet – a kollaboráció gazdasági és strukturális aspektusa megelőzi a személyes felelősség és cselekvőség jelentőségét. Továbbá szerinte a pogromok helyi antiszemitizmust hangsúlyozó magyarázata nem veszi

számításba az állam, a megszállás befolyását a helyi viszonyokra – illetve a hadifogolytáborokban kiéheztetett szovjet kiskatonák vagy az ukrán rendőrök korlátozott túlélési opcióit.¹²

Kazimir Malevics: Rohanó ember, 1932-33.

8 ■ Eric D. Weitz: Racial Politics without the Concept of Race: Reevaluating Soviet Ethnic and National Purges. *Slavic Review*, 61 (2002), 1. szám, 1–29. old.; Francine Hirsch: Race without the Practice of Racial Politics. *Uo.* 30–43. old.; Amir Weiner: Nothing but Certainty. *Uo.* 44–53. old.; Alaina Lemon: Without a “Concept”? Race as Discursive Practice. *Uo.* 54–61. old.; Eric D. Weitz: On Certainties and Ambivalences: Reply to my Critics. *Uo.* 62–65. old. Ebben a vonatkozásban szintén lényeges egy másik, az irodalomjegyzékből kimaradt munka: Yuri Slezkine: The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism. *Slavic Review*, 52 (1994), 2. szám, 414–452. old.

9 ■ Terry Martin szerint: „Soha nem történt kísérlet arra, hogy egy szovjet nemzetiséget alakítsanak ki, vagy hogy a Szovjetuniót orosz nemzetállammá alakítsák.” *l. m.* 461. old.

10 ■ Ez utóbbi témában egyébként Snyder több munkát megjelentetett, pl. *The Causes of Ukrainian–Polish Ethnic Cleansing, 1943. Past and Present*, 179 (2003), 197–234. old.; *The Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569–*

A MAGYAR SZÁL

A magyar olvasóban természetesen felmerülhetnek kérdések Magyarország viszonyáról is a véres övezethez. Snyder egyik kiindulási pontja, hogy a nyugat-európai közvélemény túl kevésé ismeri a szovjet uralom rémtetteit ahhoz, hogy felismerje: gyakorlati ugyanolyan vérszomjas volt, mint a náci rezsim. De mit kezdjen a magyar (cseh, román stb.) olvasó azzal a tudattal, hogy a többi kelet-közép-európai nép és ország szenvedéstörténete jelentősen eltér a miénktől? Beszélhetünk-e vörös-barna egyenlőségről Magyarországon, beilleszthetjük-e a vörös- és fehérterror, a Horthy-korszakot, a holokausztot és a *málenkij robot*ot a két rendszer kölcsönhatása által kiváltott, eskalálódó erőszakspirál elméletébe? Megtarthatjuk-e Magyarországon a totalitárius diktatúrák áldozatainak emléknapiját annak a Molotov–Ribbentrop-paktumnak az évfordulóján, amelynek következtében – Közép-Európában egyedülálló módon – Magyarország *de jure* nem került a szovjet vagy a náci érdekszféra befolyása alá, sőt a bécsi döntések következtében kiterjeszthette határait? Snyder értelmezési keretein belül a lényeg nem az, hogyan válaszolunk a fenti kérdésekre, hanem hogy felismerjük: a magyar történelem sem kizárólag egy *Sonderweg* mentén alakult, hanem a XX. századi Európa két diktatórikus nagyhatalmának halálos ölelése jelölt ki számára szélsőséges végpontokat, amelyeknek centripetális vonzásától Európa egyetlen állama sem függetleníthette magát.

KONKLÚZIÓ

A *Véres övezet* grandiózus, tabudöntögető, programadó munka, amely – legalábbis a vizsgált témában – kíméletlenül leszámol a két rendszer összevetését morális (vagy tudományos) alapon ellenző érvelésekkel. Snyder-nél a saját polgárait békeidőben, légből kapott összeesküvés-elméletek jegyében öldöklő szovjet állam, illetve a szlávokat kollektíve halálra ítéelő, majd a zsidók kiirtását a *Blitzkrieg* elmaradt diadalának „pótlékeként” (245 old.) központi straté-

giai kérdésre minősítő náci rezsim mind áldozatainak számát, mind a tömeggyilkosságok racionalizálását tekintve összehasonlíthatóvá válik. Noha a haláltáborok egyedülállóan gyilkos létesítmények voltak, az *Einsatzgruppék* tevékenysége már közeli hasonlóságot mutat a formálisan jogi útra terelt szovjetunióbeli tömeges kivégzésekkel, a koncentrációs táborok tükörképeként pedig szemünk előtt lebeghet a háború előtti és közbeni szovjet nemzetiségi terror. Míg az elkövetők minden esetben támaszkodhattak hivatalos magyarizatokra, az áldozatok szempontjából sok esetben mindegy volt, hogy éppen melyik oldal terjesztette ki följük rémuralmát. Sztálin több zsidót öletett meg a háború előtt (osztály- vagy belső ellenségként) és után (gyökértelen kozmopolitaként), mint Hitler, akinek viszont a háború során elkövetett bűnei állnak példa nélkül, különösen a holokauszt, a szovjet hadifoglyok kiéheztetése és a civil lakosság lemészárlása a partizánok elleni háború zászlaja alatt. Az áldozatokról való megemlékezés ódiúmat azonban az olvasónak (és az emberiségnek) közösen kell viselnie, és az egymást geográfiai, politikai, etnikai és technikai értelemben részlegesen átfedő, egymásba kapaszkodó és örvénylő tömeggyilkosságok részletes tárgyalásával Snyder meggyőzően érvel amellett, hogy a szovjet vagy a náci gyilkos politika egyedülállósága helyett a hangsúlynak a valóban páratlanul sokat szenvedett terület, a véres övezet komplex vizsgálatára kell esnie. □

1999. Yale University Press, New Haven, 2003. 158–177. old.

11 ■ Az ebbe a sorba illeszkedő legkiemelkedőbb jelentőségű – és igen termékeny viták alapjául szolgáló – mű Jan T. Gross: *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne*. Princeton University Press, Princeton, 2001. (Magyarul: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*. Új Mandátum – Max Weber Alapítvány, Bp., 2004.) A mű recepciójáról lásd Bolgár Dániel: Volt-e vagy sem: Traumatikus történet és történeti elbeszélés. *BUKSZ*, 2010. nyár, 123. old., 13 j.; releváns cikk még Omer Bartov: Eastern Europe as a Site of Genocide. *Journal of Modern History*, 80 (2008), 3. szám, 557–593. old., amely Bartovnak a kelet-lengyelországi Buczacz városára koncentráltó évtizedes munkája egyik mellékterméke; az emlékezetpolitikai aspektussal is behatóan foglalkozik John-Paul Himka: The Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army: Unwelcome Elements of an Identity Project. *Ab Imperio*, 4 (2010), 83–101. old.

12 ■ Timothy Snyder: Collaboration in the Bloodlands. *Journal of Genocide Research*, 13 (2011), 3. szám, 339–352. old.

ROMA TÖRTÉNELEM MÁSKÉPP

LAJTAI MÁTYÁS

Majtényi Balázs – Majtényi György:

Cigánykérdés Magyarországon 1945–2010

Libri Kiadó, Budapest, 2012. 223 oldal, 3990 Ft

A kötet – címe szerint – egy hosszú, politikatörténeti szempontból több részre bontandó, a jelenig tartó időintervallumot átfogó elemzés. A tág időintervallumhoz képest a tartalmi rész 170 oldal, amelyhez bőséges képanyag társul. A lineáris, jól strukturált szerkezetű mű a magyarországi romák roma szemszögű történelmét igyekszik bemutatni a szakirodalom értelmezése és dokumentumok elemzése alapján. A részletes bibliográfia kitér a külföldi szakirodalomra is.

A bevezetőben a szerzők, akik leszögezik, hogy nem tartják magukat „cigánykutatóknak” (11. old.),¹ pontosítják a fogalomhasználatot, és meghatározzák a vizsgált témával kapcsolatos kutatói attitűdjüket. Az időrendet követő tagolás négy fejezetet eredményez. Az 1945-ben kezdődő első szakasz záró eseménye – a magyarországi romák történetével foglalkozó szakirodalommal összhangban – az MSZMP Politikai Bizottságának a magyarországi cigányok helyzetét rendezni kívánó 1961-es határozata. A második a rendszerváltásig tart, a harmadik az 1989 és 2010 közötti változásokkal foglalkozik, záró évszáma a legutóbbi kormányváltás. Az összegzés után *A történet vége* című negyedik fejezet a 2011-ben elfogadott és 2012-ben hatályba lépett Alaptörvényt elemzi, így tulajdonképpen egy negyedik időszak indításának is tekinthető, amely egy újabb fejezetet nyit(hat)ott a magyarországi romák életében. Az első három fejezetben a szerzők hasonló témaköröket tekintenek át: a politika és a romák viszonya, a kisebbségi kérdés Magyarországon, a szociálpolitika, az oktatás, a lakhatás és az önszerveződés, valamint a rendvédelem. Minthogy az egyes korszakokról különböző mennyiségű forrás áll rendelkezésre, a fejezetek eltérő terjedelműek. A témakörök hasonlósága lehetővé teszi, hogy az olvasó összevesse a különböző időszakok szakpolitikai eljárásait, jóllehet a szerzők a kronologikus vizsgálatot helyezték előtérbe, és az egyes korszakokat önálló egységekként vizsgálták és minősítették.

Fontos, hogy a romák magyarországi történetéről minél több és színvonalasabb írás szülessen meg. Épp ezért a következőkben részben a kötet által felvetett

gondolatokat, eljárásokat, szempontokat szeretném megvizsgálni, és hozzájuk kapcsolódva néhány elméleti kérdést, kételyt megfogalmazni.

A szerzők nem tisztázták, mit értenek a könyvük címében is szereplő „cigánykérdés” fogalmán, pusztán leszögezik, hogy a „cigánypolitika – cigánykérdés – cigányság” logikai sort tételező felfogással ellenkező irányú vizsgálatot kívánnak végezni (21. old.). Mégis elsősorban a cigánypolitika révén keletkező szövegek, filmek, képek stb. elemzésével foglalkoznak diskurzuselemzéseikben. „Ennek az írásnak a célja, hogy megmutassa a magyarországi cigányokról szóló diskurzus eredetét és viszonylagosságát” (18. old.) – írják. A magyarországi cigányság történetét a kisebbség szempontjából kívánják szemügyre venni, amelyet az államhatalommal szembeni szempontként fognak fel. „A cigányokról író történésznek ma az lehet az elsődleges feladata, hogy kilépjen a korábbi nacionalista diskurzus keretei közül, és a hatalom vagy a »többség« szemléletmódjától különböző szempontokat kínáljon a közös történelem újragondolásához.” (17. old.) Nem tekintik ugyan az államhatalmat valóságosan létező entitásnak (?), mégis mint ilyenről kívánnak róla szólni. „Most mégis egyes szám harmadik személyben, önálló cselekvőként írunk róla [az államról...], aki bár nincs, mégis küzdenünk kell vele, ellene, mert lénye és tettei mások életében nagyon is valóságok.” (19. old.) A témához érzelmileg is kötődnek: „Nem gondoljuk, hogy érzéketlennek kell, vagy lehet maradni abban a konfliktusban, ahol az egyik oldalon a valamiféle »többség« nevében cselekvő állam, a másik oldalon pedig a valósan kirekesztett kisebbség áll.” (18–19. old.)

1 ■ Holott ismertek a témába vágó írásaik, például: Majtényi Balázs: A roma kisebbség a nemzetközi dokumentumokban. In: Majtényi Balázs – Vizi Balázs (szerk.): *Európa kisebbsége. (A roma kisebbség a nemzetközi dokumentumokban)*. Gondolat, Bp., 2005. 9–15. old.; Majtényi Balázs – Majtényi György: Állami romapolitikák. *Pro Minoritate*, 2005. nyár, 69–109. old.; Majtényi Balázs – Majtényi György: Romakérdés és állami politikák. In: Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége (A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai)*. UMK, Bp., 2005. 409–429. old.; Majtényi Balázs: Mit ér a nemzetközi szabályozás? (A roma kisebbséget érintő nemzetközi és közösségi jogi szabályozás). In: *Merre visz az út? (A romák politikai és emberi jogai a változó világban)*. Lucidus, Bp., 2003. 9–52. old.; Majtényi György: Diskurzusok és cigánypolitikák: romák az államszocializmusban. *Kisebbségkutatás*, 17 (2008), 3. szám, 456–474. old.

Az egyik fő kérdés, hogy miként körvonalazható a romák csoportja, hogyan különböztethető meg a vizsgált időszakokban a nem roma népességtől. „A roma történelemnek egy olyan konstruktivista felfogását tartjuk elfogadhatónak, amely tekintettel van a kisebbségnek a »többségi« államhatalommal vívott identitáspolitikai küzdelmére, és külső »tudományos« szempontok alapján nem vitatja el annak létjogosultságát.” (21. old.) A szerzők tehát a romákat belsőleg egységes etnikumnak tekintik, mivel szerintük minden más feltételezés hatalomtechnikai vá minősíti át a kérdést, vagyis eszköz a romák elnyomásában.² „A tudományos diskurzusok nem erősítik, hanem sokkal inkább gyengítik annak lehetőségét, hogy egységes csoportként, kisebbségként beszéljünk róluk, holott a cigány kisebbségi létnek nyilvánvalóan létezik egy, az egyének és a közösségek számára nagyon is valós mindennapi tapasztalata. A cigány politikusok, értelmiségiek nemzetépítő törekvéseit a társadalomtudomány fősodra ma illuzórikusnak tartja.” (160. old.) A tudományos diskurzusnak felróják következetlenségét: a konstruktivista szemléletet a romák esetében alkalmazza csupán, ahelyett hogy kiterjesztené az őket is körülvevő társadalom egészére. „Míg a cigányok és a velük azonosított társadalmi csoportok kutatói szinte egységesen konstruktivista szemléletűnek tűnnek, addig írásaikból – a legtöbb esetben – ennek ellenére sem tudható

2 ■ A tudományos diskurzus valójában sokkal inkább a roma közösségek közötti különbségeket tárgyalja, mintsem az egységüket próbálná bizonyítani. Vö. „A cigány közösségek (kulturális, nyelvi stb.) sokszínűsége szinte közhelyszámba megy a különböző diskurzusokban. Paradox módon a különbözőség vált a cigányság egyik »közös« tulajdonságává (a sok, masszívan homogenizáló sztereotípiá mellett természetesen). A különbségek okai már nem igazán szerepelnek a »mainstream« diskurzusokban, annak ellenére, hogy »a cigányokat« semmilyen értelemben nem tekinthetjük egy népnek, nemzetnek vagy etnikumnak! Az Európa-, sőt világszerte megtalálható, »cigánynak mondott« emberek egy különböző nyelveken beszélő, eltérő identitású és kultúrájú közösségeket »külső hatásra« integráló, heterogén kategória tagjai.” Binder Máttyás: „Elképzelt kultúra”. A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezése. *Eszmélet*, 2010. 2. szám, 173–174. old.

meg, hogy hasonlóan gondolkodnak-e más közösségekről, például a »többségről«. Meglátásunk szerint a cigánynak tartott emberek, illetve a romák tudományos megismerése nemcsak a módszertani reflexiót kívánja meg, hanem legalább ugyanennyire e viszonyítási pontok megjelölését (már csak a szövegek valóságformáló hatása miatt is).” (161. old.) Álláspontjuk ennek a fordítottja. „Mi szívesebben kérdőjelezzük meg a kisebbséggel szemben megfogalmazott

»többségi« identitás alapjait, mint viszont.” (162. old.) Mint kifejtik, az egységes többség létezése az államhatalom által követett hatalomtechnikai elvek nyomán jöhet csupán létre, nem létezik azonban a többség egységes társadalmi kategóriaként, lévén az állami aktorok diskurzusának a terméke, amelynek funkciója, hogy a többség nevében legitimálja az elnyomó állami működést. „Az egységes »többségre« a hatalomnak amiatt van szüksége, hogy saját létét, önös tetteit osztársadalmi érdekekkel igazolni tudja. A »többségről« szótt képzetek elemzése így valójában a hatalom igazi arcát mutatja meg.” (167. old.) A többség fogalma segít a hatalomnak a társadalom egy részének kizárásában. „Csak akkor lehet egységes a »többség«, ha a kisebbséget is ilyennek látja, ami persze megfordítva is igaz. Ezt a »többséget« a magyar állam teremtette

meg, amikor a romákat kizárta, kirekesztette a társadalomból.” (168. old.) Ennek megfelelően a többség kifejezés legtöbbször idézőjeles formában jelenik meg a kötetben. Az összegző tézisekben ezt expressis verbis nyomatékosítják is: „A »többség« nem létezik.” (170. old.) A kisebbség kifejezést, ezzel szemben, soha sem teszük idézőjelbe, viszont adószaink maradnak pontos fogalmi definíciójával. Szemükben ezt a mintegy adottnak tekinthető kategóriát a cigányság testesíti meg. „A következőkben e felfogásnak megfelelően nem törekszünk az önmagukban nem létező csoportok – szintűgy nem létező – határainak a megrajzolására. Tényként kezeljük a kisebbség(ek) létét, és ellebegő képnek tekintjük a modernség és a modern állam konstrukcióját, a homogén »többség« és az egységes nemzeti történelem képzetét.” (32. old.) A többség mint egységes entitás fogalmi megkérdője-

lezése mellett a kisebbség mint esszenciális fogalom megtartása azonban felvet néhány problémát.³

Ezen szemléleti kiindulópontokból következően a szerzőpáros élesen szembeállítja egymással a romákat és a többség nevében fellépő államhatalmat. A romák történetének megírását is ez vezérli: „Ma a cigány történelmet nem látjuk másképpen elbeszélhetőnek, csak feketén-fehéren: az elnyomás és a kirekesztés képeivel.” (106. old.)

Hol van ennek a – hasznosított adatok mennyisége és a vizsgálati időintervallum alapján összegzésnek tekinthető – kötetnek a helye a romákkal foglalkozó társadalomtudományos szakirodalomban? A roma szakirodalom egyik lehetséges tipológiája, a Dupcsik Csaba megalkotta felosztás szerint az emancipatorikus strukturalista cigányképet tükröző munkák közé tartozik, tekintve, hogy a romák állapotát nem valamiféle „faji sajátosságokhoz” és hagyományokhoz, hanem a kisebbség és a többség viszonyának történeti változásaihoz köti; ez azt is jelenti egyúttal, hogy a szerzők nem egyszerűsítik le a kérdést az asszimiláció/befogadás dilemmájára.⁴ Nagy Pál állított fel – Thomas Acton nyomán – egy másik tipológiát, amely a megközelítések két típusát különíti el: az egyik a szenvedés- és üldözéstörténeti paradigma, a másik az együttélési modellek változásának paradigmája.⁵ Mivel a szerzők ezzel az utóbbival vitatkoznak, könyvük az első kategóriába sorolható. Tegyük hozzá, hogy számos helyen kifejezetten heroikus pózba állítják kutatásuk tárgyát, amikor a diktatúrában a szabadság lángját őrző csoportként jellemzik. „Bár láthatjuk és megmutathatjuk a cigány közösségeket akár szolgáorban, állandó elnyomásban, akár a szabadság megtestesítőiként, a korabeli valóság(ok)hoz legközelebb mégis a magatartások, az alkalmazkodások és az ellenállások sokféleségének megismerése vihet. E sokféleségeket azonban inkább csak érzékeltetni, semmint ábrázolni lehet. A modern állam homogenizáló (többségteremtő) törekvéseivel szemben – e könyv lapjain a szerzői dikcióból és szemléletmódból következően – a cigányok, cigány közösségek jobbra egy túlerővel küzdő, de mégsem reménytelen szabadságharc magukra hagyott hőseiként jelennek meg, mint akik az átlaggal szemben a kivételt, a mindent elfedő, elsőprő azonosággal szemben a másságot, a hatalommal szemben a szabadságo(ka)t képviselték és őrizték meg.” (42–43. old.)

Tovább árnyalja e képet az a megközelítés, amelyet a kisebbségi jogok rendszerváltás utáni kiterjesztése kapcsán érvényesítenek, amikor a magyarországi romákat a hazai zsidósággal vetik össze: „A magyarországi zsidóság emancipációja jóformán a 19. századi magyar liberalizmus és »modernizáció« utolsó velünk élő eredménye. Ezzel szemben a cigánység asszimilációjának sikertelensége, éppen a magyarországi »modernizáció« csődjét mutatja.” (113. old.) Érdekes módon az asszimiláció fogalma ezúttal pozitív módon jelenik meg, holott korábban (a romákkal összefüggésben) negatívumként szerepelt. Kár, hogy

nem fejtik ki végül a szerzők, miért ítélik sikeresnek a zsidók és sikertelennek a romák társadalmi betagozó-dását és az államhoz fűződő viszonyát.

Erdős Zoltánnak a roma historiográfiát összegző írása konklúziójával megegyezően elmondható, hogy a szerzőpáros elsősorban a közelmúlt eseményeiből kiindulva magyarázza a magyarországi romák jelenkori problémáit, a korábbi korszakokat nem vizsgálják, alig utalnak rájuk. Tehát nem a cigánykérdés fogalomtörténetét igyekeznek felderíteni, hanem a roma identitás erősítéséhez kívánnak hozzájárulni.⁶ Azaz nem a romák történetének megírása a cél, hanem egy olyan „roma történelem” megkonstruálása, amelynek alanya az időben mindvégig egységben láttatott népcsoport.

A kötet néhány provokatív kijelentése további elmélyült bizonyítást tett volna szükségessé. Ez alkalommal csupán néhányat emelek ki közülük, hogy kommentárt fűzzek hozzájuk.

Számos alkalommal említik a szerzők, hogy a vizsgált időszakban, elsősorban az 1960–80-as évtizedekben, a korabeli hatalommal szemben álló értelmiségiek sem foglalkoztak azzal a problémával, hogy a romák felemelésének meghirdetett programja valóban a modernizálódás köntösébe bújtatott asszimilálást célozta. Az asszimiláció terminusa ugyanakkor nehezen értelmezhető, ha fogalmilag nem választják el az integrációtól. Különösen akkor, ha a társadalmi felemelkedést, amelynek hiányát kirekesztésként értelmezik, elvetik mint az asszimiláló szándék jelét. Ebben a kérdésben álláspontjuk nem egyértelmű, ugyanakkor rendszeresen hangsúlyozzák, hogy a tudományos és a hatalmi szervek egyaránt hajlamosak összekap-

3 ■ Vannak azonban olyan társadalomtudósok, akik éppen ezzel ellenkező konklúzióval közelítették meg a tudomány szerepét a roma kutatásokkal kapcsolatban. „A cigánysággal mint homogén etnikummal kapcsolatos teóriák tehát nem egyszerűen a nagyfokú tudatlanság termékei, hanem fontos részét képezik a többségi és kisebbségi oldalról egyaránt folyó klaszifikációs küzdelmeknek. E nélkül, ti. a többségi önmeghatározásra és a cigányok kirekesztésére való meg-megújuló törekvések és a cigányok arra való folytonos reakciói kényszere nélkül egyszerűen érthetetlen, hogy miért merül fel újra és újra a cigányok egyetlen szálon visszavezethető indiai eredetének, »genetikailag determinált« magatartásmódjainak abszurd elmélete, miközben minden nem diszkriminálandónak minősített, vagy önmagát nem felsőbbrendűnek tartó nép vagy népcsoport esetében közhelynek számít az ilyen teóriák tartathatatlansága.” Ladányi János – Szelényi Iván: *Ki a cigány? In: Ladányi János: Szociális és etnikai konfliktusok.* Új Mandátum, Bp., 2005. 220–221. old.

4 ■ Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigánység története 1890–2008.* Osiris, Bp., 2009. 20–26. old.

5 ■ Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája.* Történelemtanárok Egylete, Bp., 2008. 36. old.

6 ■ Vö. „A mai kutatások két célt tűznek ki maguk elé: a cigánység számára történeti tudat és identitás kiépítését, valamint a mai társadalmi problémák gyökereinek feltárását és közreműködést azok megoldásában (bár már nem a korábbi »historizáló« gondolkodás tüneteként, a »cigánykérdés« kifejezést egyáltalán nem is használva). E két cél megvalósításához leginkább a közelmúlt eseményeinek felderítése járul hozzá – a korai történetre vonatkozó kutatások így kiesnek az érdeklődés homlokteréből.” Erdős Zoltán: *Értelemzések és megértés.*

csolni a romákat és a szegénység fogalmát, ami a közvéleményben torz képet alakít ki a romákról. „Az 1980-as évekre a szegénység magyarázatává vált a cigány származás, a cigány kultúra is. Mivel a cigány etnikum vagy nemzetiség, illetve kultúra létét nem ismerték el, a cigány fogalom nagyon erős társadalmi tartalommal telítődött, gyakorlatilag a társadalmi peremhelyzet szinonimája lett. Amint a cigány kisebbségről lehetett hivatalosan beszélni, a cigánysághoz korábban társított tartalmak (szegénység, alacsony szintű iskolázottság, rossz egészségügyi állapot stb.) szinte azonnal etnikus értelmet nyertek. Bizonyos jelenségeket, megfigyeléseket az emberek többsége, amúgy is szinte automatikusan kapcsolt a legkönnyebben felismerhető »társadalmi csoporthoz«. A kizárás etnikai tartalmú politikája és gyakorlata azonban megerősített (vagy megerősített) a mesterségesen megvont határ másik oldalán is egy olyan közösséget, amelyen belül a társadalmi távolság, a különállás ugyancsak etnikai értelmet nyert.” (85–87. old.) Ezt a felfogást a szerzők a romák elnyomásához társuló ideológiának minősítik, de nem tagadják, hogy a szegénység igencsak fontos kérdés ebben az esetben. Sőt egy helyen a szegénységet egyfajta kulturális választóvonalá is nemesítik. „Egy kutató sem lehet képes a mélyszegénységben élő romák szempontjából leírni és megfejteni a magyar nemzet, a »többség« társadalmi státuszát, egyszerre ismerős és idegen szokásrendjét, törzsi rítusait, a »többségi« közösségek etnikus kultúráját.” (162. old.)

Hogy miért kötötte a tudományos és az államhatalmi diskurzus a roma ügyet a társadalmi peremhelyzethez, az nem kizárólag az őket sújtó, elnyomó és

A magyarországi cigányság korai történetének historiográfiája. *Iskolakultúra*, 2007. 11–12. szám, 141. old.

7 ■ Így írt erről Balázs Géza: „Tudvalevő, hogy a külön- és egybeírás sokszor bizonytalan, s vet fel vitás kérdéseket. A szabályzat és a szótár készítői nyilván nem (rejtett) diszkriminatív céllal, hanem esetleges jelentésváltozás vagy hagyományos összeforrottság okán írták egybe a *cigányasszonyt*, *cigánygyereket* és tudatosan nem a *cigány embert*. És persze az is lehet, hogy egyszerű tévedésből. (A helyesírási szótárakban is vannak tévedések, gondoljunk csak az ugyancsak ideológiai vihart kiváltott 1954-es véletlenül egybeírt *zsiroskenyérre*.) Az 1984-es szabályzatban csak a *cigányzene* és a *cigánypecsenye* szerepel egybeírva, a *cigány nő* és a *cigány nyelv* különírva található. A Magyar helyesírási szótárban (1999) a *cigány férfi* és *cigány gyerek* különírva található, ez utóbbinál megjegyezve, hogy van egybeírt változat is: »cigánygyerekek potyognak az égből«. Az Osiris-helyesírásban (2004) a *cigány asszony*, *cigány ember*, *cigány férfi*, *cigány lány/leány*, *cigány tanuló* különírva szerepel. Mindebből látható, hogy korrigáltak és pontosították a korábbi egybeírást.” (Kiemelés az eredetiben.) Balázs Géza: Hatalom és helyesírás. *Magyar Nyelvőr*, 2007. 4. szám, 407. old.

8 ■ Erre a problémára Csalog maga is kitért a hivatkozott műben. Idézem: „H.-né képét nemcsak azért helyeztem a cigányportrék közé, mert minden szavával a cigánykérdésről beszél. [...] Hanem mert H.-né mint cigányt ismertem meg. Amikor megérkeztem J. községbe, kérdezősködtem: kik laknak itt cigányok? Es válaszul felsorolták többek mellett H.-né is. Nem mintha nem tudták volna róla, hogy székely-magyar anyától született. De cigány ember elvált felesége, cigány fiának anyja, és cigány unokáinak nagyanyja – s ezzel környezete szemében cigánnyá tette magát.” Csalog Zsolt: *Kilenc cigány*. Kozmosz, Bp., 1976. 230–231. old.

kirekesztő politika kontextusában értelmezhető. Felmerül a kérdés, hogy ebben az időszakban mennyire és miként kezelték a romákat kifejezetten társadalmi vagy etnikai csoportnak. A kötetből vett három különböző példán világitom meg a kérdést.

Az első a „cigány” szó jelentésbeli változásaihoz kötődik. Köznapi használata egyes szóösszetételekben (cigányasszony, cigánylegény stb.) eltér – eltért a múltban – más etnonimekétől; ami itt egybeírandó, az máshol különírandó (magyar legény, sváb asszony). Ebből a szerzők a magyar helyesírásban megjelenő diszkrimináló szándékot olvassák ki (18. old.). Erdemes azonban ellenőrizni az általuk használt forrást, amelynek szerzője nem diszkriminációt emleget, hanem a nyelvi hagyomány és a hiba lehetőségével magyarázza ezt a fajta eltérő helyesírást.⁷ Lehetséges azonban egy másfajta értelmezés is, nevezetesen, hogy a magyar helyesírás nem etnonimként, hanem társadalmi kategóriaként kezeli a cigány szót, amilyen a szegény, a munkás, a paraszt. Ennek megfelelően a cigányasszony kifejezés a szegénylegény, a munkásember, a parasztasszony szóösszetételekkel kerül egy csoportba. Ha a feltevés helytálló, akkor a magyar helyesírás érdekes adalékkal szolgál annak érzékeltetésére, hogy a „cigány” mint fogalom a társadalmi kategória és az etnikai csoport közötti térben mozgott a magyarországi közgondolkodásban. Mindez izgalmas fogalomtörténeti vizsgálódásra indíthat bennünket, ennek ellenére sem gondolom azonban, hogy a közgondolkodás maga határozza afelől, mely csoportok tekinthetők etnikumnak és melyek nem. Külön vizsgálat nélkül viszont eldönthetetlen, hogy milyen imázsa volt egy-egy korban egyes csoportoknak. Ha ezt elmulasztjuk kideríteni, akkor egyszerűen a mai fogalmainkat vetítjük vissza a közeli és távolabbi múltba.

Második példánk magát a szó- és kategóriahasználatot érinti. Csalog Zsolt könyvét, a *Kilenc cigányt* idézik a szerzők, aki olyan tágan értette a romák „sokféleségét”, hogy interjúalanyai közé székely-magyar származású nőt is felvett, akinek csupán a férje és a környezete volt cigány.⁸ A probléma felvetése jogos, különösen, ha abból indulunk ki, hogy a cigányság etnikum, és csak beleszületve lesz valaki cigánnyá. Ha ezzel szemben társadalmi kategóriaként kezeljük, lehetséges az egyes csoportok közötti átjárás; így válhat valaki munkásból cigánnyá, jöllehet magyar szülők gyermeke. Ekkor viszont meg kell tudni mondani, milyen társadalmi kategóriát jelöl a „cigány” kifejezés. Mindenesetre valószínűsíthető a szoros összefüggés a korabeli „cigány” mint társadalmi kategória és a roma etnikai kategória között. Ebből azonban nem feltétlenül következik, hogy hiánytalanul fedik egymást; könnyen elképzelhető tehát, hogy szép számmal akadtak roma származású személyek, akiknek életmódja eltért a cigány életmódról alkotott korabeli elképzeléstől, s ezért a környezetük vagy az államhatalom nem is tekintette őket cigánynak. Persze a dolog fordítottja is könnyen előfordulhatott.⁹ Csalog

Zsolt példája is erről szól: a nem roma származású személy akár az életmódja, akár a házastársa révén átkerülhet a „cigány” társadalmi (és nem etnikai) kategóriába.¹⁰

Nem kívánom relativizálni és még kevésbé tagadni a roma etnikum és a cigány kategória közötti szoros összetartozást. Csupán emlékeztetnék rá, hogy amennyiben egy korábbi időszakban nem abban a formában és értelemben használtak valamely fogalmat, mint manapság, akkor érdemes körültekintően eljárni, mielőtt azonos jelentésűnek vennék a kétfajta szóhasználatot. Csalog Zsolt írása különösen fontos e tekintetben, mivel a cigányok iránti jóindulata és a hatalmi gondolkodás rá jellemző hiánya vitán felül áll.

A harmadik példám akár klasszikus esetnek is tekinthető, megpróbálom tehát olyan megvilágításba helyezni, hogy akár társadalomtörténeti tanulságok is levonhatók legyenek. A Kádár-kori rendőrség diszkriminatív eljárásait vizsgálva cigányokkal szemben a szerzők egy konkrét példát is megemlítenek. Egy Békés megyére vonatkozó 1981-ből származó pártdokumentumban esik arról szó, hogy melyik társadalmi csoport milyen típusú bűncselekményekben jelenik meg tipikus elkövetőként (90. old.). A három kategória a következő: a „tapasztalat alapján” a fiatalok jellemzően a motorkerékpár-lopásokban és gépjárműrongálásokban érdekeltek, a cigányok többnyire a besurranó tolvajlás vagy rablás elkövetői, a „veszélyes bűnözők” pedig többnyire betörés miatt kerülnek a rendőrség látókörébe. Azt gyanítom, a dokumentum szerzője itt társadalmi kategóriaként használta a „cigány” szót, amely lényegében azonos a „roma” etnikai kategóriájával. Nem állítható ugyanakkor, hogy csupán etnikumként gondoltak volna rájuk, nem zárható ki tehát, hogy akadtak olyan romák, akiket a rendőrségi zsargon nem nevezett cigánynak. Mindennek nincs nagy jelentősége, ha azt vizsgáljuk, vagy azt igyekszünk bizonyítani, hogy vajon diszkriminatív volt-e a magyar rendőrség eljárása a cigányokkal szemben. A kérdés akkor válik fontossá, amikor egykori diskurzusokat vizsgálunk, s eldöntendő, vajon a diszkrimináció valamely etnikum, vagy pedig egy bizonyos életmódot folytató egyén vagy csoport ellen irányult-e. Ha ez a két célcsoport nem esik egybe, akkor az egybemosásuk túlzó vagy hamis megállapításhoz vezet.

„A magyarországi cigány történelem »etnikus elbeszéléséből« az a megállapítás következik, hogy a cigányoknak Magyarországon mindvégig egy kirekesztett, a többségi társadalom előítéleteitől sújtott csoport tagjaiként kellett élniük, és az államhatalom erőszakos intézkedéseivel, a többségi társadalom kirekesztő magatartásával szemben kellett megfogalmazniuk saját identitásukat. Bármilyen kézenfekvőnek tűnik, mégis fontos, sőt hangsúlyozandó az a megállapítás, hogy Magyarország történelme másként látszik a többséghez, és másként a kisebbséghez tartozók szempontjából. A közös múltnak ma nincs olyan kimunkált emlékezte, amely magába olvasztaná a kisebbségi közösségek történeteit vagy az ő szempontjaikat. A honi történet-

írás hagyományosan egyszólamú; a mindenkori hatalom szempontjait közvetíti.” (106. old.) A második időszakot (1961–1989) lezáró alfejezet végéről származó idézet jó kiindulópontul szolgál arra, hogy megfogalmazzunk néhány általános megállapítást a roma történelemmel foglalkozó hazai történetírásról. Mit jelent ez esetben az „etnikus elbeszélés”? Jelentheti egyfelől azt az elbeszélést, amely roma látószögből láttatja a múltat. Erre akkor kerülhet csupán sor, ha egységes csoportként vizsgálhatók a romák. Adott persze az a lehetőség is, hogy párhuzamosan elbeszéljük különböző roma csoportok, eltérő roma közösségek történetét. A szerzők vélhetően az első opció mellett foglalnak állást.

Számosan küzdöttek már ezzel a problémával: mind a jogi szabályozásnak, mind pedig a tudományos vizsgálatoknak ez az egyik Achilles-pontja.¹¹ A szerzőpáros is számol ezzel a nehézséggel, külön fejezetet szentelnek a kérdésnek (*Ki/mi (volt) a cigány/roma?*). Végül azzal az érveléssel intézik el a kérdést, hogy ez a tudományos dilemma nem segíti, inkább akadályozza a romák etnikai önazonosságának megteremtését, és azt sugallják, hogy a tudomány a kirekesztő társadalom és a diszkriminatív politikát folytató államhatalom kezére jatszik, ha leragad ennél a kérdésnél.

Súlyos kérdés, helyes-e, ha a kutató, sutba dobva tudományos kétségeit, végül arra az álláspontra helyezkedik, és kitartóan amellett érvel, hogy a romák homogén etnikumot alkotnak, és így élesen elkülö-

9 ■ Egy 1979-ben publikált kutatás, amely azt a hipotetikus kérdést vizsgálta, hogy kit tekint a válaszoló cigánynak, arra az eredményre jutott, hogy a válaszolók 33–50%-a nem tekintette cigánynak olyan, cigány származású személyeket, akik alsó középosztályi, munkásosztályi életvitelt folytattak, ugyanakkor 28%-uk cigánynak tekintett olyan, nem cigány származású személyt, aki cigányok közt, cigány házastárssal él. Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc: *A közvélemény a cigányokról*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Bp., 1979. 18–21. old.

10 ■ Szuhay Péter legújabb kötetének egyik tanulmánya egy „félvér” család történetét mutatja be, ahol a felmenők között roma és magyar etnikumúak is találhatók. A tanulmány első sorban az önmeghatározás küzdelméről és a környezet osztályozásának változásairól szól. Szuhay Péter: *Sosem lesz Cigányország*. Osiris, Bp., 2012. 95–250. old.

11 ■ Érdemes azt is figyelembe venni, hogy maga az egységesítő álláspont sem tekinthető kizárólag a roma személyek törekvésének, ahogy a sokszínűség és az eltérések hangsúlyozása sem feltétlenül csak a tudományos vizsgálatok megközelítése. Vö. „A magyarországi cigányok csoportosításáról szólva érdemes megkülönböztetni egymástól a legfontosabb nézőpontokat. Eszerint beszélhetünk köznapi; közigazgatási és hatalmi; tudományos osztályozási kísérletekről, és legvégül a cigánynak nevezett csoportok saját felosztásáról. Ha e megközelítésmódokat egy vízszintes tengelyen képzeljük el, akkor azt látjuk, hogy a két szélső pont, vagyis a hétköznapi és a cigány csoportok egymáshoz viszonyított megítélése a legellentmondásosabb. Míg a köznapi megítélések általánosságban differenciálatlanok és összevonó jellegűnek tekinthetők, addig a cigány csoportok megítélésére a szétválasztó tendencia lesz az érvényes, melyben alapvetően a közvetlenül létrejött és működő csoportközi viszonyok kerülnek előtérbe. A közigazgatási és hatalmi megközelítés alapjellemezője a leválasztó és a minősítő attitűd. A tudományos megközelítés – legyen az etnográfiai, antropológiai vagy szociológiai – a kultúrológiai szempontokat helyezi előtérbe.” Szuhay Péter: Akiket cigánynak neveznek: akik magukat romának, muzsikusként vagy beásnak mondják. In: Andor Mihály – Reisz Terézia (szerk.): *A cigányság társadalomismerete*. Iskolakultúra, Pécs, 2002. 11. old.

nülnek valamely többségi társadalomtól. Az is kérdés ekkor, hogy milyen nem várt következményekkel jár a homogenizáló szemlélet a roma közösségekre nézve.¹² Továbbmenve, azt is figyelembe kell venni, hogy ha valaki azt hangsúlyozza, a romák kizárólag etnikai mivoltukban ragadhatók meg, akkor ezzel hamisítatlanul esszencialista fogalmat alkot a tárgyról, és óhatatlanul benne reked az etnocentrikus tudományos diskurzusban.

S hogyan ítéljük meg a romákkal kapcsolatos állami és társadalmi eljárásokat? Mikor diszkriminatív egy eljárás? Releváns-e azt várni, hogy az államhatalom változtasson bizonyos társadalmi vagy etnikai csoportok társadalmi helyzetén? Egy konkrét történeti időszak történeti feldolgozása óhatatlanul megköveteli a korszak szellemiségének a jelen elvárásaitól vagy a társadalomról vallott elképzeléseitől nem befolyásolt vizsgálatát.¹³ Ugyanakkor fontos, feltétlenül vizsgálódni, hogy az adott kor kisebbségpolitikája mennyiben nem felelt meg az akkori elvárásoknak, miként változott az államhatalom és a közgondolkodást formáló hatalmi-kulturális elit szemléletmódja, mi módon strukturálta a hatalmi diskurzus az egyes társadalmi csoportokat, és ők maguk részt tudtak-e venni ebben a diskurzusban. Elengedhetetlen továbbá, hogy a történész figyelembe vegye a romákkal szemben már a Magyarországra érkezésük pillanatától fennálló előítéletességet. Ha azonban a kutató minden bajt, ami a romákat a múlt-

ban érte vagy ma is sújtja, kizárólag az előítéletességgel indokol, nemhogy felderítene, de inkább elfedi a valóságos társadalmi, társadalomtörténeti folyamatokat és viszonyokat. Az előítéletesség megértéséhez meg kell vizsgálni a mindkét oldalon fennálló forrásait is. Ha az előítélet csupán magyarázat, és nem magának a kutatásnak a tárgya, akkor bármely kutatott jelenség okaként megjelölhető, ám ezzel minden heurisztikus értéke elvész. Az előítéletes beállítottság tehát konkrét történeti vizsgálatok fényében értelmezhető. Emellett a tudományos és a politikai szempontok összemosása egy ennyire diszkriminált csoport esetében veszélyeket is rejt. Minderre a szerzők is felhívják a figyelmet: „Általános jelenség a »szakértői tudás hitelességének megkérdőjelezése«, közkeletű vád, hogy a társadalomtudósok elferdítik a valóságot. Ez a jelenség a társadalomtudósokat is mindinkább a jogvédő, emberi jogi mozgalmárok pozíciójába szorítja, ahogy Dupcsik Csaba rámutat, egyre inkább összemosódik a társadalomtudomány és a politikai mozgalmak fogalmi nyelve. Emiatt a cigányok helyzetével foglalkozó tudományok mindinkább *policy* dolgozatokká válnak (ez a könyv is jórészt annak tekinthető), mindeközben minimálisra csökkent annak az eshetősége, hogy a politikai döntések szakszerű háttér tanulmányok alapján szülessenek meg.” (Kiemelés az eredetiben, 159. old.) Vajon jó úton járnak-e a roma kutatók, ha nem választják külön a tudományos és a közpolitikai szerepeket, a hozzájuk tapadó nézőpontokat, és ha tudományos tevékenységüket közvetlenül a jogvédelem és a közpolitika alakításának a szolgálatába állítják? Meg lehet-e tudományosan írni a romák történetét és emellett – de nem e helyett – kiállni a romák polgári és emberi jogaiért?¹⁴

Vitathatatlán a hazai történelem ábrázolásának egyszerűsége, beleértve azt is, hogy a romák egyáltalán nem tűnnek fel az ország történelmét tárgyaló tudományos művekben. Ezen feltétlenül érdemes változtatni. Ehhez azonban elengedhetetlen, hogy meginduljanak végre az ilyen jellegű kutatások. A munka részben már elkezdődött, eredményei segítenek, hogy jobban megértsük a jelen és a közelmúlt romákhoz kötődő eseményeit is. Azért is hiányoztak eddig a romák a magyar történelem elbeszéléséből, mert nem számítottak önálló etnikumnak, és a létszámukkal összefüggő társadalmi súlyuk alapján sem bizonyultak számottevő tényezőnek. Mindez mára alaposan megváltozott, egyrészt az etnikai önállóság biztosítása, másrészt amiatt, hogy a romák a mai Magyarország legnagyobb és dinamikus növekvő etnikai kisebbségét alkotják. Ki kell továbbá emelni, hogy miután a romák Európa majd minden országában megtalálhatók, ennek a történetírói megközelítésnek nemzetközivé, komparatívává is kell egyszermind válnia.

A kötet remek alkalmat kínál arra, hogy akár ezen utóbbi taglalt kérdésekről is eltöprengjünk. A szerzők olykor sarkos megfogalmazásai határozott állásfoglalásra készíthetik a téma kutatóit, és közvetve ahhoz is hozzájárulnak, hogy a romák elfoglalják végül a helyüket a magyar történeti gondolkodásban. □

12 ■ A romák kulturális homogenizációja feszültségeket generálhat a roma közösségek között, erre Szuhay Péter előbb idézet tanulmánya is fel kívánta hívni a figyelmet. „Talán nem pusztán fantazmagória annak a hipotézisnek a megfogalmazása, mely szerint a csoportok közötti konfliktusokat oldaná, ha a tudományok egyenértékűnek tekintenék a cigány etnikai csoportok kulturális rendszereit, másfelől pedig, ha a cigánycsoportokról szóló eredmények jobban áthatnák a politikai közigazgatási, mind pedig a mindennapi élet és közvélemény cigányokról szóló ismereteit. Az is feltételezhető, hogy ha a többség és annak intézményei a cigányoknak nevezett csoportok klasszifikációját és belső értékrendjét jobban ismernék, kevesebb balvélelemmel és előítélettel kellene a csoportoknak szembenézniük, s nem hagynák a közéjük húzott határvonalak erősödését, s így az egymással szembeni szolidaritás mértéke növekedhetne.” Szuhay Péter: Akiket cigányoknak neveznek, 30. old.

13 ■ Erre többen felhívták már a figyelmet, mint olyan problémára, amely a romákkal kapcsolatos történeti kutatásokkal kapcsolatban gyakran felmerül. Vö. „A XX. század kedvező és kedvezőtlen kisebbségpolitikai tapasztalatai normatív elvárásokat alakítottak ki a kisebbségi, illetve az ún. cigánypolitikával szemben. Gyakorta a kellő szakmai felkészültséggel rendelkező szerzők is ezeknek az elvárásoknak a függvényében ítélik meg a múltbeli eseményeket, s nincsenek tekintettel a jelenségek társadalomtörténeti hátterére.” Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola, Társadalomtudományi Tanszék, Kaposvár, 1998. 10. old.

14 ■ Dupcsik Csaba a szerzők által megidézett helyen ugyanakkor kételyeit is jelezte: „E sorok szerzőjének nincsenek elméleti kifogásai az ilyen törekvésekkel kapcsolatban, csupán gyakorlati jellegű figyelmeztetései: ha igény van egy »kollektív sérelmeket« megfogalmazó fogalomkészlet és szótár megalkotására, akkor ezen igény kielégítésére könnyen alakulhat ki verseny, s ezen konkurenciaharcban a kidolgozott társadalomelméletknél sokkal versenyképesebbeknek bizonyulhatnak egyes szimplifikáló, leegyszerűsítő, magyarázatok helyett mítoszokkal operáló nyelvek.” (Kiemelés az eredetiben.) Dupcsik: *i. m.* 336. old.